

4,50 Ft

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
JOGI KAR

DR. GYEKICZKY TAMÁS
egyetemi tanársegéd

A Marx előtti filozófia
rövid története

KÉZIRAT

J 1—352

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST, 1981

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
JOGI KAR

DR. GYEKICZKY TAMÁS
egyetemi tanársegéd

A Marx előtti filozófia rövid története

KÉZIRAT

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST, 1981

I. AZ ÓKORI GÖRÖG FILOZÓFIA TÖRTÉNETE

A görög filozófiai gondolkodás általános jellemzői

A filozófiai gondolkodás kialakulásának kezdetei az Ókori Indiában és Kínába nyulnak vissza. Az indiai és a kínai filozófia történetével e jegyzet keretein belül nem foglalkozunk, csak az európai kultúrára legnagyobb hatást gyakorló görög filozófia történetének bemutatására vállalkozunk.

Mint minden társadalom kialakulását, úgy a görög társadalomét is végigkíséri a világnézet alkotás igénye. A társadalom tagjainak igénye arra irányult, hogy a világban, a közösségekben - a társadalomban - elfoglalt helyzetükre magyarázatot találjanak. Felvetődött a közösség eredetére, a társadalom történeti útjára vonatkozó magyarázatadás követelménye is.

E követelmények a filozófiai gondolkodás kialakulása előtt a vallás és a görög mítoszok világnézetében valósultak meg. A mitológia a filozófiai gondolkodás kialakulásában és a görög művészet létrejöttében egyaránt nagy szerepet játszott. Nemegyszer a mítoszok nyelvén fogalmazódott meg olyan probléma, amely később a filozófia lényeges kérdésévé vált. Ilyen például a világ keletkezésének problémája.

A mitológia világmagyarázata Homérosz és Hesziodosz korában vesztette el végleg a görög társadalom világnézeti szerkezetében betöltött meghatározó szerepét. A görög költészet és a görög filozófia hosszú időn át tartó emancipációs folyamata Hesziodoszsal kezdődött. A görög filozófia és a görög művészet történetük során eltérően viszonyultak a mitológiához. Amíg a művészet nem akart radikálisan szakítani a mítoszok világnézetével, a filozófia igyekezett túllépni e hagyományos gondolkodási formán.⁽¹⁾ E törekvése ellenére a görög filozófia átvett bizonyos gondolati kifejezésformákat, gondolati hagyományokat a mitológiai gondolkodásból. Az átvétel főként a görög filozófia történetének kezdeti szakaszára volt jellemző.

A kiadásért felelős:

az Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogi Karának dékánja

Megjelent a Tankönyvkiadó Vállalat műszaki gondozásában

Felelős osztályvezető: Gábor Elekné dr.

Műszaki szerkesztő: Kucsera Katalin

Megrendelve: 1981. július. Megjelent: 1981. december. Példányszám: 1233

Készült: kisofszet eljárással,

az MSZ 5601—59 és MSZ 5602—55 szabvány szerint,

6,— (A/5) ív terjedelemben

81-1813 — Dabasi Nyomda, Budapest — Dabas

Felelős vezető: Bálint Csaba igazgató

(1) Az első filozófus, aki szembeszáll a mitológiával Xenophanesz. Xenophanesz a vallás okait keresve feltárja a vallás antropológikus jegyeit, ennek során szakít a mítoszok világmagyarázatával.

A görög filozófiának a mitológia alóli emancipációs folyamatát befolyásolta egy olyan körülmény, amely a gondolkodást a valóság és az ember világának törvényszerűségei felé fordította. Ez a körülmény a görög társadalom történeti sajátosságából fakadt. A polisz-társadalom történeti berendezkedését a kettős tulajdonforma jellemezte. A polisz-polgár és a polisz-közösség egyaránt tulajdonos a görög városállamokban, a polisz polgára ellenben csak akkor lehetett tulajdonos, ha a közösség teljes joga tagjának ismerték el. Magántulajdonának előfeltétele tehát a közösséghez való tartozás volt. A közösségi tagság egyúttal feltételezte a magántulajdon alapuló egyéni autonómiát is.

A közösség szigorúan ügyelt tagjainak vagyonegyenlőségére. A vagyonegyenlőség a polisz-szerkezet sikeres működésének biztosítója volt, mivel a vagyonegyenlőség felbomlása esetén maga a közösség került veszélybe: A veszély abból adódott, hogy az egyéni vagyoni túlsúly olyan - politikai, hatalmi - törekvésekben nyilvánult meg, amelyek a polisz-közösség politikai berendezkedését a poliszdemokráciát vették célba.

A veszély a polisz története során valóságos veszély volt. A veszély abból is fakadt, hogy a polisz társadalmak árutermelésen alapuló társadalmak voltak. Az árutermelésre egyfelől a földrajzi körülmények készítettek, másfelől erre a kettős tulajdonforma adott alkalmat. A kettős tulajdonforma tartalmazta az árutermeléshez nélkülözhetetlen magántermelői autonómiát, ezzel lehetőséget teremtett a magántermelésre. Így az árutermelés - ami a görög városállamok virágzásának is oka volt - előidézte a polisz válságot, mert következményei - minden szándék ellenére - a polisz polgárok vagyoni differenciálódásához vezettek.⁽²⁾ A vagyoni differenciálódás aláásta a poliszt mint közösséget, ezzel paradox módon a magántermelői létet, az egyéni autonómiát is. A közösség, a polisz demokrácia válságba kerülése jelentette a közösségi léthez kötött egyéni autonómia válságát is.

A polisz társadalom belső ellentmondása megoldhatatlan ellentmondás. Olyan ellentmondás, amely a polisz szerkezet lényegéből fakadt, és amely végigkísérte a polisz egész történetét.

Azok a gondolkodók, akik a polisz egyre kiújuló, egyre visszatérő válságát meg akarták oldani (Platon és Arisztotelesz) szembekerültek ezzel a valóságos ellentmondással. A kettős tulajdonforma kérdése mind Platon, mind Arisztotelesz társadalmi reform elképzeléseinek sarkalatos pontját képezte.

A magántermelői lét alapján létrejövő egyéni autonómia minden problematikussága ellenére a világtörténelemben először adott teret az egyéni

⁽²⁾ A görög városállamok árutermelése nem azonos a modern tőkés árutermeléssel, sőt a tőkés-feudális körülmények között végzett kisárutermeléssel sem. Marx erre a lényeges körülményre a Tőkében felhívja a figyelmet.

képességek kibontakozásának, az egyén személyiséggé válásának. Az individuum, mint személyiség, a történelemben először állhatott a művészet és a filozófia középpontjában. A görög drámákban (Euripidész) a görög filozófiai etikai tanításaiban, először jelentek meg az ember életlehetőségeinek, erkölcsi konfliktusainak kérdései. A görög filozófia és művészet vetette fel elsőként az általános emberi lét problémáit, először vizsgálta egyén és közösség, egyén és társadalom történetileg alakuló kapcsolatát.

Az emberi lét kérdéseinek középpontba állítása elősegítette a filozófiai gondolkodás mitológia alóli emancipációját. Az embernek, az ember világának vizsgálata megkövetelte a valóságnak, mint reális, önálló létezőnek az elismerését. Ez pedig szakítást jelentett a mítoszok ember- és világleletti okokat kereső világmagyarázatával.

A görög filozófia történetét a görög társadalom történeti mozgásába beillesztve vesszük szemügyre. A görög filozófia értékelésénél figyelemmel leszünk arra a tényre, hogy a filozófia és a társadalom alapkérdése itt egybeesik, a filozófia a polisz problémákra adandó válaszok megfogalmazója.

A miletoszi iskola

A miletoszi iskola első filozófusa - Thalesz - a vizet tekinti minden létező ősének. Nemcsak a világ jelenségeit vezette vissza a vízre, hanem azt is tanította, hogy a világ egy lapos korong, ami uszít a víz tetején.

Thalesz, bár átveszi a víz világeredet mítoszáét, elveti a világmagyarázat mítikus - isteni eredetű - jellegét. Nem választja ketté a világot, nem tételez fel semmi természetfeletti szférát. A világ jelenségeit a világ belső (immanens) okaival magyarázza. Tartalmilag túllép a mítoszok világmagyarázatán, ha ezt formailag nem is teszi meg.

Thalesz a megfigyelésen alapuló természetmagyarázat első képviselője. A világ egységére vonatkozó nézeteit egy természettudományos világképbe illeszti be.

A miletoszi iskola második gondolkodója Anaximandrosz. Anaximandrosz kozmogóniájának⁽³⁾ több fontos filozófiai mondanivalója van. A világ kialakulását egy egységes, elpusztíthatatlan isteni hatalomból vezeti le, amelyet apeiron-nak nevez el. Amíg Thalesz a vizet, addig Anaximandrosz az apeiron-t tekinti világ őselvének (arche). Anaximandrosz apeironja végtelen, hallhatatlan és a világ állandó alkotóeleme. Az apeiron

⁽³⁾ kozmogónia: a világ keletkezésével, kialakulásával foglalkozó elmélet.

nem azonos egyetlen látható, megjelenő anyagi formával sem, hanem valami általánost képvisel. A különböző konkrét dolgok ebből az ősből válnak ki. A kiválás leírásakor Anaximandrosz a fejlődés - önmozgás elvét alkalmazza. A fejlődés utolsó fázisa az ember - aki a halakból keletkezik.

Anaximandrosz szakít az ember isteni eredetének mítoszával, és megsejti a fajfejlődés törvényét is. A világ keletkezésének magyarázatában szerepet kap az ellentétek - naiv megfigyelésen alapuló - leírása. Anaximandrosz világmagyarázatában következetesen érvényesíti a változás-átalakulás kategóriáját. Véleménye szerint a világ változó elemekből és számos világszisztémából tevődik össze. A világot alkotó világszisztémák száma, térbeli és időbeli kiterjedései végtelenek.

A miletoszi gondolkodók között fontos szerepet játszik Anaximenész. Anaximenész ősztyaga a levegő. A levegő nemcsak - mint Anaximandrosz apeironja - végtelen és határtalan, hanem meghatározhatatlan is.

Anaximenész érdeme a mennyiségi és minőségi változás összefüggéseinek meglátása. A levegő sűrűsödése - írja - létrehoz valami új dolgot, ami felhő vagy kő.

A miletoszi iskola képviselői kísérletet tesznek a mítoszok világmagyarázatának a meghaladására. Kozmogóniájuk a természeti események közvetlen megfigyelésén alapult. Materialisztikus tendenciájuk miatt a materializmus ókori előfutáráiként tartják őket számon.

Herakleitosz

Herakleitosz filozófiai nézeteiben sajátosan ötvöződik egybe az ion természetszemlélet⁽⁴⁾ és a görög misztika. Filozófiájának törekvése ugyanis az ember számára kijelölni a Logoszhoz vezető utat, biztosítani az ut végigjárása által az igazság megismerését. Az igazság eléréséhez szükség van szenvedésre. Az igazság csak gondos megfigyelés által érhető el. A gondos megfigyelés azért is szükséges, mivel az igazság nem

(4) ion természetszemlélet: A korai ion városállamokban - elsősorban Miletoszban - nagyarányú kulturális fellendülés következett be. A kultúra fejlődése megváltoztatta a görögök világnézetét. A természetmagyarázatokban előtérbe kerültek az empirikus természettudományok kezdeti eredményei. Felhasználták a fizika, a csillagászat megfigyeléseken alapuló eredményeit. Mindez szakítást jelentett a mitológia - kauzális törvényszerűségeket nem ismerő - világmagyarázatával.

a felszínen jelentkeznek, hanem a mélyben rejtőzködnek. "A természet rejtekezni szeret" - hirdeti. Ez a rejtekező természet nyilvánvalóan nem fejthető ki érthető nyelven, csak olyan közvetetten, ahogy a Delphoi jóshely papjai azt kinyilvánítják.

Herakleitosz a Kozmoszt, "amely ugyanolyan mindenkinek, sem isten, sem ember nem alkotta senki, hanem volt mindig és van és lesz örökké élő tűz, amely fellobban mértékre és kialszik mértékre" - azonosítja a Logossszal, a világot vezető, kormányzó értelemmel. A beavatottak az igazság elérésének útján végigmenve ezzel a világgal tartják a kapcsolatot. A bölcsesség feladata "... felfogni az értelmet, amely kormányoz, áthatva mindenben és mindent."

Mi jellemzi ezt a világot Herakleitosz szerint? A tűz fellobbanása és kialvása önszabályozó ciklust alkot. Ennek a ciklusnak a tűz belső mértéke a szabályozó elve. A tűz a ciklikus mozgás során átalakul, tűz-levegő-víz-föld-víz-levegő és ismét tűz lesz belőle. Így a világnak nincs kezdete és vége, minden kezdet a megelőző folyamat vége.

A körforgás különböző elemeiből lesznek az egyes létezők. Az egyes jelenségek ugyancsak ciklikusan változnak, a reggelből este, az estéből reggel lesz. Az életet a halál követi, a halált pedig az élet. Minden jelenség tehát eljut önmaga tagadásához, sőt átnő önmaga ellentétébe is. Az ellentétekbe való átmenet alkotja a világ fennállásának, soha meg nem szűnő, mindig fennálló folyamatát. A folyamat alapja az ellentmondás, amit Herakleitosz meg is fogalmaz. "(És)... tudni kell, hogy a háború közös, és Diké Érosz, és minden viszályban és inségből keletkeznek."

Herakleitosz világában semmi sem létezik önön ellentmondó párja nélkül. Az ellentétek harca a dolgok természetéhez tartozik. "Összeillő párok: egész és nem egész, egyező ellenkező, összehangzó és széthangzó."

Az ellentétekben létezés jellemző az egyén és a közösség etikai értékrendjére is. Látszólag az istenek a jók, a szépek, az igazságosak és az emberek a jogtalanok, gonoszok, rosszak, valójában azonban a lényegi folyamatban, a rejtett összhang mélyén, ezek az ellentétek azonosak egymással.

A rejtett azonosság feltárása a bölcs feladata marad. Ezt a lényegyet csak a filozófiai kinyilatkoztatáson keresztül közölheti annak, aki megérti, aki maga is beavatottá vált.

Herakleitosz a dialektika első képviselője. Világnézeti alapja egy anyagi szubsztancia - a tűz -, de a körforgás folyamatába beépíti a korábbi gondolkodók archéját is. Materialisztikus kezdeményezései háttérbe szorulnak filozófiájának misztikus jellemvonásai mögött. Arisztokratisz - a beavatottak számára szóló - filozófiafelfogása irracionálisztikus⁽⁵⁾

(5) irracionálisztikus: Olyan filozófiai tanítás, amely korlátozza, vagy nem ismeri el a racionális megismerés lehetőségét. Tanítása szerint a megismerés intuíción (élményszerű felismerés) és ösztönök révén létre-

kinyilvánítás tanítása keveredik az ion racionalizmus⁽⁶⁾ hagyományaival. Tanításának ellentmondása akkor érthető meg, ha figyelembe vesszük Herakleitosz törekvését. Herakleitosz a Logosszal való kapcsolatteremtéssel ki akarja vezetni az egyént kora ellentmondásokkal terhes világából. A bölcs feladata a kivezető ut megteremtése, a megoldás lehetőségeinek hirdetése.

Demokritosz

Demokritosz sokat utazó, enciklopedikus ismeretekkel rendelkező filozófus volt. Utjai során bejárta az ókori görög városállamokat és megismerkedett az ókori kelet nevezetességeivel is. Tanulmányozta az egyiptomi csillagászatot, elsajátította a geometria és a matematika tudományát. Egész életét a tudományoknak szentelte, magáról ezt írta, hogy "inkább akar egy oksági magyarázatot találni, mint a perzsa királyság birtokába jutni."

Demokritosz arra a kérdésre keresi a választ, ami már a miletoszi iskolának is alapproblémája volt. Ez a világ végső alkotó elemének a kérdése. Demokritosz - nagymértékben támaszkodva Anaximenészre - kidolgozza a maga atomelméletét, megpróbál a végső alkotóelem kérdésére filozófiai - fogalmi - szintű választ adni.

Demokritosz atomista tanítása szerint a világ tömör, oszthatatlan, kicsiny, láthatatlan részecskéből az atomokból, és az atomok mozgásának színteréül szolgáló üres térből áll. Az atom a létező, az űr nem-létező, de mint nem létező azért létezik. Az atom és az űr nem keletkeznek, nem pusztulnak el. Az egyes dolgok az atomok egyesülése és szétválása során keletkeznek és pusztulnak el. Az atom - ebből következően - nem képes minőségi változásra, hiszen csak mennyiségi - helyváltoztató - mozgást végez. Az atom maga, az egyes létezőkben változatlan marad, a létrehozott dolog nem változtatja meg tulajdonságait.

(5) lábjegyzet folytatása

jövő megvilágosodási aktus. Különbséget kell tennünk az irracionalizmus ókori és a modern polgári filozófiában jelentkező áramlata között.

(6) ion racionalizmus: Az ion természetszemlélet racionális világképet alakított ki. Az ismeretek forrásának a tapasztalatot tekintették - mivel világképük főbb elemeit empirikus módszerek eredményeképpen nyert ismeretek alkották - emellett elismerték az emberi gondolkodásnak a megismerés folyamatában betöltött szerepét.

A mozgás az atom elválaszthatatlan tulajdonsága. A mozgás örök, semmiféle mozgatóra nincs szükség. Az atomok mozgása az üres térben állandó zuhanással történik. Az atomok egymás közötti kapcsolata mechanikus jellegű, nyomás és lökés útján találkoznak egymással.

Demokritosz szerint a lélek is atomokból áll. A lélek ugyancsak anyagi test, de a lélekatom finomabb, gömbölyűbb, amint a többi, más atomok. A megismerés folyamata Demokritosz szerint úgy megy végbe hogy az egyes dolgokról apró "képecskék" válnak le és ezek kerülnek kapcsolatba az érzékszerveinkkel. Az ember azonban pusztán az érzékelés segítségével nem ismeri meg az atomokat, az érzékelést mint "homályos megismerést" ki kell egészíteni az "igazi megismeréssel" a gondolkodással.

Demokritosz a merev determinizmus híve. Átveszi azt a tanítást, amely szerint "Semmi sem történik vaktában, hanem minden értelmes okból, és a szükségszerűség folytán."⁽⁷⁾ Eszerint az atomok pályája is előre meghatározott, a pályától az atomok nem térhetnek el.

Nemcsak az atomoknak, hanem a társadalomnak is a szükségszerűség a hajtóereje - tanítja Demokritosz. Ez a szükség vezette az embereket a mesterségek megtanulására. A mesterségeket az állati tevékenység utánzásával alakította ki az ember. Demokritosz a művészeteket úgy tekintette, hogy azok az alapvető szükségletkielégítés után születtek.

Demokritosz jelentős hatást gyakorol korának gondolkodására, de Epikurosz közvetítésével bekerül az újkori polgári filozófia - elsősorban materialista - ágába. Hatásának egyik titka, hogy világnézetének merev, determinisztikus vonásai stabil, válságoktól mentes világgép felvázolására adnak lehetőséget.

Sokratesz

Sokratesz a filozófiatörténet egyik legtöbbet emlegetett gondolkodója. Pedig Sokratesz hosszú élete során egyetlen sort sem írt, így munkásságát, filozófiai nézeteit Platon korai dialógusaiból és a görög irodalomból ismerjük.

Sokratesz anyjának foglalkozása bába volt. Ezt azért fontos megemlítenünk, mivel Sokratesz előszeretettel nevezte magát a gondolatok bábájának, jelezve ezzel is saját filozófiai tevékenységének lényegét.

⁽⁷⁾ Demokritosz ezt a véleményét mesterének Leikupossznak tanításából veszi át. Leikuposztól ez az egyetlen töredék, ami fennmaradt.

Sokratesz nem véletlenül nem irt. Írás helyett tanított, de egy sajátos módszerrel. Tanítása közben a tanítványt gondolkoztatta el, a beszélgetőpartnert vezette el a megoldáshoz. Sokratesz valóban a bába szerepét játszotta el ezekben a beszélgetésekben. (8)

Sokratesz szerint az ember életének elengedhetetlen követelménye önmagának az ismerete. "Ismerd meg önmagadat" - hirdette Sokratesz a delphoi jósdá feliratából is ismert követelményt. Sokratesz mind tanításának módszerében, mind az egyén önmegismerésében az emberi individuumba helyezi a hangsúlyt. Beszélgetéseiben a személyes kapcsolatok értékét fejezte ki. Sokratesz tevékenysége így tehát szakítást jelentett a polisz közösség - addigi - konvenciókon alapuló szokásrendjével.

Az egyén autonóm lény a megismerésben, autonóm az igazság kiderítésében. Ez az autonómia - bizonyos szembefordulás mellett - ugyanakkor nem jelent teljes szakítást a polisz közösséggel. Nem jelent szakítást, mivel Sokratesz egyéni magatartásának célja a morál szerinti - az individuumba belső életén keresztül összhangot biztosító - cselekedet. Az ember a belső hangra (daimonra) figyelve képes cselekedetét a világgal összhangba hozni.

A szembeállítás a polisz addigi szokásrendjével szemben értelmezhető. A daimon parancsa minden egyedi embert arra is kötelezhet, hogy elmentmondjon a világnak. Ez a parancs vezeti az embert abban, hogy saját egyéni igazságát hirdesse, és erre az igazságra rávegyesse a többi embert is. Hiszen az ember tudja mi a jó. A jó tudása pedig maga a jó cselekedet. Az etikai racionalizmus első megfogalmazója Sokratesz. (9)

Sokratesz életében a tanítását követte. Hirdette meggyőződését, mert annak igazságát daimonjának hangja tudatta vele. Sokratesz korában a polisz már nem a régi, a harmonikusan együttélő emberek közössége. Politikai és pártviszályok, zsarnokok és belharcok jelzik a polisz első válságkorszakának beköszöntét. A szofisták megkérdőjelezték az addig érvényes társadalmi értékeket, relativizmust és önkényt hirdettek. Sokratesz a szofisták ellen lép fel, biztosítani akarja az egyén és társadalom konfliktusmentes kapcsolatát. Azt azonban már észreveszi, hogy a régi módon nem lehet visszaállítani, nem lehet szabályozni az egyén és

(8) Platon dialógusaiban Sokratesz mondja el Platon véleményét. Ez azonban nem mindig a történeti Sokratesz mondanivalója. Platon inkább korai dialógusaiban árulja el mesterének tanítását, a kései művekben már más filozófiai nézeteket vall.

(9) Etikai racionalizmus alaptétele, hogy az etikai értékek tudása azonos azok megvalósításával. Sokratesz esetében, ha tudom azt, hogy mi a jó (birtokában vagyok a jó fogalmának) akkor ez elegendő a jó megvalósításához.

közösség viszonyát. Világosan látja, hogy kialakul az individuumból - amely ugyancsak e bomlás terméke - de lehetőséget lát ennek az individuumnak és a polisznak a kibékülésére. Ennek érdekében azonban tagadnia kell a konvenciókat, el kell vetnie az addig uralkodó hagyományrendszereket. Sokratesz tragikus módon kísérli ezt meg, a polisz-közösség istentelenség vádjával halálra ítéli. A kivégzés előtt Sokratesznek lehetősége lett volna megszöknie Athénból. Sokratesz inkább a halált választotta, semhogy szökésével megkérdőjelezze a törvények igazságosságába vetett hitet. Cselekedetével nem akart példát mutatni a törvények megszegésére. Sokratesz tette tanításából fakadt. A sokrateszi individuumból ugyanis, még nem kiderített rá a közösségi szabályok igazságára, számára a törvények és az egyéni élet összhangba hozása volt megoldandó feladat. Sokratesz az egyén és a polisz új kapcsolatának létrehozásán fáradozott, a törvényeket - mint adottságokat - éppen ezért elfogadta.

A filozófia szisztematikus-fogalmi rendszerének kialakítói: Hol a kiút a válságból? Platon és Arisztotelesz vitája

Az athéni társadalom története élesen elénk vetíti a polisz társadalomból bomlási folyamatának törvényszerűségeit. Az athéni demokrácia fénykorában jöttek létre azok a társadalmi tényezők, amelyek megakadályozták a polisz további fejlődését. Hiába adott a demokrácia a széles tömegek számára lehetőséget a politikai életben való részvételre, a virágkorát élő kisárutermelés kiélezte a konkurrenciát a polisz polgárok között. A konkurrenciában következtében monopolizálódott a magántermelői tulajdon, megbomlott a közösséget fenntartó magántulajdonosi vagyonegyenlőség.

Athén elsőként veti fel a görög világ általános válságának problémáit. Mindenekelőtt meg kellett oldani azt a kérdést, hogy merre, hogyan fejlődjön a polisz, van-e még történelmi perspektívája a városállamnak. De kérdés volt a kifejlődött individuumból és a közösség viszonya, van-e további lehetőség az emberi boldogság, az erényes élet elérésére?

A filozófia előtt álló feladat jelentőségét ki kell emelnünk az összembari fejlődés szempontjából is. A történelmi pillanat először engedte meg a gondolkodás számára, hogy áttekintse az univerzális emberi lehetőségek kérdéskörét. Először kényszerítette ki az élet a gondolkodástól, hogy tudatosan vesse fel, és oldja meg az ember etikai, társadalmi morális fejlődésének alternatíváit. A végiggondolás fogalmi bázisát és keretét az athéni kultúra szolgáltatta.

Sokratesz - a helyzet tudatosítója - is athéni volt, az athéni társadalom értékei és értékelései, az ember paxis és techné elismerése, az etikai gondolkodás empirikus irányultsága, mind elősegítették a filozófia számára az új gondolkodói irányvonal kimunkálását.

A válság éveit a kiélezett politikai harcok jelezték. A 30 zsarnok uralma, a demokráciának, mint államformának a lehetetlenülése, a politikai tevékenység perspektívtalansága, később a macedón hódítás megjelenése, minden tragédiája mellett is napirenden tartotta a politikai közgondolkodást.

Platon

Platon fiatal éveiben politikai pályán vélte megtalálni élete értelmét. Tanítójának - Sokratesznek - kivégzése azonban egész életére kiható esemény volt. Ugy gondolta, számára nincs más lehetőség, csak a filozófiai tevékenység, a közéleti szereplés kapui bezárultak előtte. Platon így ír elhatározásáról: "... nem maradt más hátra, mint hogy az igaz filozófiát dicsőítve kijelentsem, hogy csakis belőle kiindulva lehet felismerni, mi is hát az igazságosság, mind a magán- mind pedig az államélet szempontjából." (10)

A filozófiai tevékenység tehát egyfelől menekülés Platon számára, másfelől azonban a polisz-jövő felvázolásának lehetséges kiindulási bázisa is. A filozófia lehetőséget ad a valóság helyes felépítése elveinek a kimunkálására, a világ igazságos szerkezetének biztosítására. Platon bármennyire visszavonult az athéni közéletől, közéleti szereplésének reményét nem adta fel. Szicíliában többször is meg akarta valósítani az általa kidolgozott ideális államot. (11)

Platon élete, működése három szakaszra osztható. Az első szakasz Platon számára kora ellentmondásos világának a feltérképezési szakasza. Platon eljut kora konfliktusainak kimondásához. A második szakasz fő műve az Állam, amelyben Platon megpróbálja a valóság ellentmondásait a tranzcendens lét megalkotásának segítségével megoldani. Harmadik korszaka az újragondolás korszaka, Platon dialektikus gondolkodói periódusa.

(10) Platon VII. levelében vall erről az időszakról. Platon Összes. II.

(11) Kísérletei azonban kudarcra végződtek. Platon eladták rabszolgának, ahonnan barátai váltották ki.

Platon korai műveinek mondanivalója erőteljesen kapcsolódik Sokrateszhez. Sokratesz azonban platonit köntöst ölt magára ezekben a dialógusokban. (12) Platon és Sokratesz különbözősége a törvényekről alkotott véleményükben mutatható ki. Sokratesz a törvény igazságát nem kérdőjelezi meg - és vállalja a méregpohár kiívását, Platon azonban a magatartások és a törvények viszonyát eleve problematikusnak tartja. További eltérések találhatók Sokratesz etikai racionalizmusának platonit felfogásában is. Platon igyekszik ugyan mesterének azt a tételét igazolni, hogy az erény tanítható, de felveti azt a kérdést, honnan tudjuk, hogy amit jónak tartunk, az a jó? Pontosabban megfogalmazva, Platon felveti az etikai értékek kritériumainak kérdését. Hol a biztosíték az embert vezető törvények, értékek igazságára?

Platon válasza itt kötődik legjobban korához. Az egyik lehetséges válasz ugyanis a kérdésre az, hogy az ember társadalmi gyakorlata biztosítani tudja az érték kritériumok helyességét. Igen ám, de a polisz-közösség éppen Platon korában jutott válságba, az emberi- társadalmi gyakorlat éppen ebben az időben válik kérdésessé.

Platon számára az erkölcsi értékek biztosításaként tehát a reális világ szóba sem jöhetett. Platon első korszakában beéri azzal, hogy nem lép túl a létező világ határát, a kritériumot az emberi lélekben véli megtalálni. Az erények helyességét - mondja - a lélek tisztasága és halhatatlansága biztosítja. Platon ezzel a megoldással előrevetíti második korszakának mondanivalóját. A lélek középpontba állítása ugyanis azt a további kérdést veti fel, vajon hogyan kerül a lélekbe az erény és mi lesz a lélekkel a test halála után. Platon első korszakának megoldása így kimutat a valóságos, reális létezők világából.

Platon első korszakában a lélekelmélettel párhuzamosan kialakul az ideaelmélet. Egyelőre nem játszik döntő szerepet, továbbá a lélekelmélet és az ideaelmélet nem kapcsolódnak össze egymással. Az idea Platon számára a valóságos tárgyak, a létező dolgok ideális ősképet jelenti. Mivel az erényeket a lélek halhatatlansága biztosítja, Platon a világ ősképet és a világot magát nem kapcsolja össze, nem veti fel az ősképből való származás, a valóság eredetének kérdését sem.

Platon nem az egyes erényeket kereste, hanem a Jót általában, az erkölcsöt a fogalmi általánosság szintjén akarja megragadni. Platon filozófiai tevékenysége is az igazságosság keresésére irányult. Fogalmi absztrakciókeresése menekülés a világból, mert egy olyan világban, ahol az erkölcs nem funkcionál, nem lehet megtalálni az erkölcsi értékeket. Ahol meg le-

(12) Platon párbeszédese, dialógus formában írta műveit. Írásában elismert ezzel, hogy az igazság megközelítése a vitatkozáson keresztül történhet. Platon dialógusai azonban más felfogást is képviselnek, korszakonként eltérnek az emberi dialógus lehetőségeinek megítélésében.

het, és ahol meg kell keresni az általános etikai erényeket - mint értékeket - az az ideális világ, egy olyan állapot, ahol azok zavartalanul létezhetnek és funkcionálhatnak.

Platon törekvéseinek középpontjában a polisz-társadalom további működésének biztosítása állott. Államelméletének ezért az az alapkérdése, miként lehet a közösség boldog? A közösség ezáltal lehet boldog, ha biztosítjuk a köztulajdont. Platon ezzel a köztulajdon-magántulajdon kettősségét a köztulajdon javára dönti el. Jól látja, a poliszberendezkedésnek a tulajdon kérdése a sarkalatos pontja, kísérlete mégis a polisz megszüntetése. Megszüntetése, hiszen a városállam történelmi lényege éppen a kettős tulajdonforma, és ez egyúttal fejlődésének alapja is. Platon szándékai ellenére ugy menti meg a poliszt, hogy felszámolja azt.

A magántulajdon a polisz bajainak forrása. Kiiktatása mellett a közösség boldogságához az is szükséges, hogy a filozófusok vegyék kezükbe az állam vezetését. Ők azok az emberek, akik az ideák világában töltött időre a legjobban emlékeznek vissza. Erényük aranyból van, szemben a harcosok és rabszolgák erényeivel. A filozófust az ideák igazságának birtoklása rendeli az államot vezetni.

A filozófus államvezetői tevékenysége biztosítja a társadalomnak az igazság elvei szerint történő működését. Az emberi törvények igazsága az ideák világának segítségével biztosított Platon államában.

Platonnak választ kell adni arra a kérdésre, milyen az ideák világa?

Minden létezőnek - az erkölcsi létezőnek is -, mondja Platon -, megvan a maga ideája, ősképe. Ezek nem ebben a világban találhatók, hanem az emberi világon kívül. Ez a lét az igazi lét is egyúttal, az evilági (földi) (reális) lét csak lenyomata az ideák világának. Az ideális létet meg lehet ismerni, ez a megismerés a lélek részein keresztül történik. A lélek - Platon második korszakában - mint az ideák világának igazság-közvetítője, eszköszerepet tölt be. A megismerés-során az ideák világának megismerése értékesebb, mint a reális világ megismerése. A filozófusok, akik az ideákat szemlélik, ezért értékesebb emberek.

Platon az emberi lelken belül létrehoz egy szakadást, az emberen belül reprodukálja a világ és az ideák világának kettősségét. Ez a szakadás - mivel Platon az emberi egységet is biztosítani akarja - lehetőséget ad bizonyos dialektikus gondolatok megfogalmazására. A lélek egysége és ugyanakkor különbözősége Platon számára egyik indíték a megismerés folyamatának dialektikus felfogására.

A tökéletes társadalmat Platon szerint az ideák világára támaszkodva lehet létrehozni. Az ideális társadalom három részből tevődik össze. Mind a három rész meghatározott funkciót tölt be. A kasztokból elég nehéz kilépni, hiszen mind a három osztály más erénnyel rendelkezik - de nem lehetetlen, Platon szerint csak a közösség lehet boldog, a boldogság az egyes részeket nem illeti meg, sőt az egyes embereket sem. Ezt a boldogságot a vagyonszűkösség mellett a nő és gyermekközösség biztosítja. Platon következetesen ki akar iktatni társadalmából minden olyan mozzanatot, amely az egyén-közösségellenes - kibontakozására teremthetne lehetőséget.

Platon állama tökéletes, szinte tulontul is az. Ebben az államban értelmét veszti egy sereg kérdés. Nyilvánvalóan értelmetlen az egyén alternatíváinak kérdése, de nyilvánvalóan értelmetlen az egyén és közösség viszony megragadására törekvő kérdés is. Az állam sem az egyéni döntésekre, sem az egyéni - etikai - felelősség megalapozására nem ad lehetőséget. Ez pedig az erkölcs és az egyént vezérlő társadalmi objektívációk feleslegességét jelenti. Platon az erkölcsi értékek megalapozása helyett kiiktatta azokat.

Platon harmadik korszakában módosítja tranzcendens ideaelméletét. Módosul dialógusainak stílusa is. Az elvont - fogalmi kifejtést -, ami második korszakára különösen jellemző, átveszi a valóság tárgyairól, valóságos összefüggéseiről szóló konkrét leírás.

Platon átalakítja lélekelméletét. A lélek részei megmaradnak, de e részek állandó jellemzőjeként Platon a harcot említi, az összeütközést. A módosítás eredményeként Platon megold nem egy függőben maradt kérdést. Az ember így hiába tudja egyik lélekrészében a jót, a vele ellentétben álló lélekrész megakadályozhatja annak érvényesülését. Ezzel Platon a társadalmi-etikai gyakorlat elismerése felé tesz lépést. Az etikai konfliktusok ugyanis éppen az erények, etikai értékek és azok meg nem valósítható volta között jelentkeznek.

Platon filozófiájának jellemzésekor meg kell említenünk Platon művészeteiellenességét. A valóság utánzásaként említi a művészetet. A valóság Platonnál az ideák világának utánzása, a művészet így nem más, mint az utánzás utánzása. A művészet értéktelensége ebből a kettős utánzásból következik.

Platon objektív idealista filozófiai rendszere az első valóban filozófiai rendszer. Platon rendkívül nagy hatású gondolkodó. Művei mindmáig befolyásolják a gondolkodástörténet alakulását. A reneszánsz után a XIX-XX. sz. fordulóján élednek fel gondolatai. Ennek az okát abban kell keresnünk, miszerint Platon megpróbálja filozófiailag megalapozni az emberi értékek működésének lehetőségét egy olyan társadalmi közegben, amelyben éppen ezek az értékek kérdőjeleződnek meg. Platon gondolatai az emberiség történetének kiélezett társadalmi szituációiban ujulnak meg. A tranzcendens világ léte, mint a valóságból való kilépés lehetősége előtérbe kerül minden olyan korban, amely válságát saját erejéből nem tudja leküzdeni.

Platon ideaelmélet kifejezéséből származik az idealizmus kifejezés is.

Platon halála után az általa alapított Akadémia még évszázadokig működik. A neoplatonikusok révén Platon filozófiája a kereszténység tanításának egyik előzményévé vált. Törekvését az ideális állam leírására és megvalósítására pedig számos gondolkodó ujtja fel.

Platon filozófiájának fogyatékosai könnyen felfedezhetők. Platon pl. nem ad világos választ arra a kérdésre, hogy minden egyes dolgnak megvan-e a maga ideája, és a dolgok általános mozzanatának van-e külön

ideája? Az egyes - általános elszakítása, ⁽¹³⁾ megoldhatatlan nehézségek elé állítja Platont. Ő is jól látja rendszerének ellentmondásait, de igazi bírálója - tanítványa - Arisztotelesz kilép a platoni rendszerből, a kor problémáit másként veti fel, és másként igyekszik megválaszolni.

Arisztotelesz

Arisztotelesz nem Athénben született, Stageirából a ion városállamból került metoisként ⁽¹⁴⁾ Athébe. Atyja, II. Philipposznak - Nagy Sándor atyjának - udvari orvosa. Arisztotelesz pedig a fiatal Nagy Sándor nevelője.

Arisztotelesz filozófiai fejlődésére nagy hatást gyakorol a ion természetfilozófia. Különösen a ion természetelmélet empirikus módszeréből merít. Műveiben nemcsak a leíró tudományok, hanem a platoni Akadémián töltött tanulóévek hatása is kimutatható.

Platon filozófiájának államelméleti elképzelése szerint az ideális - igazságos - polisz a valóságosan létező polisszal szembeállítva, azt tagadva jöhet létre. A fennálló poliszközösség Platónnál nem rendelkezik a fejlődés lehetőségével.

Platón nézeteit Arisztotelesz nem fogadta el. A polisz megújulási lehetőségét Arisztotelesz nem a valóságon túl, hanem magában a valóságban véli megtalálhatónak. Minden lehetőség a valóság része, a lehetőségek csak is a valóság lehetőségeiként értelmezhetők - tanítja. Arisztotelesz filozófiai tétele összhangban van macedon párti politikai tevékenységével.

⁽¹³⁾ Platón filozófiájában ugyanis az egyedi létezők világával áll szemben az ideák világa, az a világ, amely az általános elveket, fogalmakat, formákat tartalmazza. Platon elszakítja egymástól az egyest és az általánost, mind a kettőt olyan létező világgént ismeri, amelyek szemben állnak egymással.

⁽¹⁴⁾ metoikosz: Athén társadalmában - a polisz közösség védelme érdekében - megkülönböztették az athéni és a városba bevándorolt állampolgárok csoportjait. A nem atheni születésű bevándorolt metoikoszok korlátozott polgárjogokkal rendelkeztek, Arisztoteleszt az atheniek mindvégig idegennek tekintették, filozófiai iskolája sohasem vert gyökeret Athenban. Nagy Sándor halála után mint idegen (macedon) ügynököt, istentelenség vádjával száműzték. Itt, a száműzetésben halt meg.

Arisztotelesz a macedon hódításban látja a polisz-válság megoldásának útját. A nagysándori birodalom Arisztotelesz szemében a valóság olyan megvalósult lehetősége, amely képes megújítani a válságba került görög társadalmakat.

A valóság középpontba állítása Arisztotelesz etikájában is érezteti hatását. Az erényes élet elérésének lehetőségét a fennálló értékek elsajátítása és gyakorlása biztosítja - tanítja. Az erényes élet mértéke a "derék állampolgár" mércéje. Arisztotelesz ismét összhangba hozza az etikai és a politikai tevékenységet.

Arisztotelesz sokrétű gondolkodói világa egységes gondolati rendszert alkot. Arisztotelesz univerzális gondolkodó, a természet és a társadalom átfogó vizsgálata mellett foglalkozik az ember logikai képességével, a világ keletkezésével, az élőlények-növények és az állatok - rendszerezésével.

Arisztotelesz Ontológiájának ⁽¹⁵⁾ középpontjában - amit a Metafizika c. művében fejt ki - a valóság és lehetőség, az anyag-forma viszony kérdésköre áll. Arisztotelesz itt ír a szubsztancia problémáról is. ⁽¹⁶⁾ Arisztotelesz szerint a szubsztancia egyik jelentése a konkrét dolog, az "ez itt, rámutatással létező". Ebben a valóságos létezőben két elem található, az anyag és a forma. Ezek nem egyenlő értékűek, a forma értékesebb az anyagnál. Értékesebb, mert amíg az anyagból sok minden készíthető, sok tárgy megformálható, addig a forma az, ami az anyagot életre hívja, ami alakot ad neki. A forma képviseli az aktivitást, a megvalósulást, az anyag a passzivitást, a lehetőséget.

A valóságos létezőket a formai okon kívül még egyéb okok is mozgatják. A valóság átalakulásában szerepet játszik a cél-ok, a ható-ok, és az anyagi ok. A valóság létezői többirányú összefüggések eredői.

Arisztotelesz legtöbbször a cél-okot tartja. A cél-ok már a tárgy létrehozása előtt, mint célképzet léteznek - a ház terve pl. az építőmester fejében - majd a tárgy létrehozásakor hatást gyakorol a megvalósulás

⁽¹⁵⁾ Ontológia lételméletet jelent. Fő törekvése, hogy a valóságos - létező - összefüggéseket filozófiailag úgy reprodukálja, ahogy ezek a valóságban léteznek.

⁽¹⁶⁾ Szubsztancia kategória jelentése Arisztotelesznél, jelenti a lényegét, a létet, valóságot egyaránt. De Arisztotelesz szubsztanciaként emlegeti a konkrét tárgyakat és formát, majd a formák formáját. A filozófia egyik terminusaként előfordul az ujkori filozófiában is. (Descartes, Spinoza)

folyamatára. Elmondhatjuk, Arisztotelesz a munkateleológia szerkezetét vetíti rá a valóságot megragadni kívánó kategóriákra. (17)

Arisztotelesz szemében a legfőbb szubsztancia a mozdulatlan mozgató, a formák formája. A mozdulatlan mozgató felé a tárgyak úgy vágyakoznak, mint az egyik szerelmes a másik felé. Vágyakoznak, de közben nyugalomban vannak. A mozgás dialektikus szerkezetének feltárása nemcsak a tárgyak mozgásának a leírásakor jelentkezik, hanem kimutatható a formák formájának tulajdonságában is. A mozdulatlan mozgató - mint ahogy a nevében is szerepel - úgy mozgat, hogy maga közben nyugalomban van. Hegel szerint ez az arisztoteleszi gondolat a dialektikus gondolkodás egyik csúcspontja. (18) Bármennyire is igazat adunk Hegelnek, mégis meg kell jegyeznünk, hogy Arisztotelesz mozdulatlan mozgatójában inkább az objektív idealizmus valóságkonstrukciója dominál, hiszen a mozdulatlan mozgatót Arisztotelesz istennek is tekinti.

Arisztotelesz fejtegetései során rendszeres bírálattal illeti Platont. Platon elleni érveinek mondanivalója szerint Platon feleslegesen kettőzi meg a valóságot, az egyes és általános létezőként történő különválasztása ellentmond minden tapasztalatnak. (19)

(17) munkateleológia: Az emberi tevékenység egy sajátos céltételező, célkitűző (telesz-cél) tevékenység. Az ember cselekvése előtt a fejében már rendelkezik a cselekvés által megvalósítani kívánt tárgy vagy eredmény képével, a megvalósítani kívánt célnak megfelelően hajtja végre tevékenységét. A cél befolyásolja a végrehajtás eszközeit, módját is. Arisztotelesz cél-okságról szóló tanításában ennek a teleologikus tevékenységnek a szerkezetéből indul ki, a célt mint okot fogja fel és úgy is írja le.

(18) Hegel Filozófiatörténetében ír Arisztotelesz Metafizikájáról. Hegel idealista alapállása befolyásolja Arisztotelesz dialektikájának értelmezésében, emiatt a mozdulatlan mozgatónak istennel való azonosítása mellett minden probléma nélkül elmegy.

(19) Arisztotelesz véleményeként szokták idézni azt a mondást, miszerint "látom a lovat, de nem látom a lószágot". Arisztotelesz nem aforizmákván, hanem színvonalas filozófiai érvekben bírálja Platon ideaelméletét. Platon ideaelméletének bírálatát Arisztotelesznél objektív idealista alapról történik. Kettejük vitáját jól jelzi, hogy az egyes filozófiai irányzatok mennyire sokrétűek és eltérőek lehetnek.

Platon kritikájával kezdődik Arisztotelesz politikaelméleti fejtegetése is. Arisztotelesz úgy próbálja megrajzolni az ideális államot, hogy a létező államalakulatokat vizsgálja. Részletesen elemzi az ókori városállamok alkotmányát - politikai berendezkedését - majd ezekből szűri le következtetéseit. Nemcsak a vizsgálat módszerében tér el Platontól, hanem abban a kérdésben is, hogy az államnak kinek a boldogságát kell biztosítani. Nem a városállam egészének kell boldognak lenni, hanem az egyes embernek - fejti ki Arisztotelesz.

Az egyesek csak akkor lehetnek boldogok, ha a városállam maga is a boldogság elérésére törekszik. Az egyéni boldogság - mint a legfőbb jó - nem függetleníthető a társadalomtól. Nem függetleníthető azért sem, mivel az egyén zoon politikon⁽²⁰⁾ - azaz társadalmi lény. A társadalom - polisz - célja elszakíthatatlan kapcsolatban van az egyén törekvéseivel.

A városállam önálló egész, maga is egy organizmus. Önfenntartó képességével (autarkeiával) rendelkezik. (21)

Az egyén boldogsága nem automatikusan következik a társadalom boldogságra törekvéséből. Az egyént egy közösségi rendszer - család - köti össze a városállammal és az egyénnek gyakorolni kell a derék állampolgár erényeit is. Az embert éppen az jellemzi - és ez társadalmi lényéből következik - hogy képes erkölcsi ítéleteket alkotni, és ezek szerint cselekedni. Így - ami az Arisztotelesz által leírt helyzet másik oldala - a városállam boldogsága sem független az egyén cselekedeteitől.

Arisztotelesz a polisz felépítését tárgyalva meghagyja a kettős tulajdonformát. Észreveszi, hogy bizonyos erények - pl. segítőkészség, barátság - csakis az egyéni autonómia - vagyon - alapján gyakorolhatók.

Arisztotelesz kétféle vagyonról beszél. Van a közösségre hasznos és van a közösségre káros vagyon. Káros az a vagyon, ami a kereskede-

(20) zoon politikon: Közösségi lényt, társadalmi lényt, politikai lényt jelint. Arisztotelesz terminusában mindez egyszerre fejeződik ki, hiszen a polisz közösség azonos volt a társadalommal. Arisztotelesz gondolata a marxi történelem-filozófia alapjává válki, Marx az embert mindig konkrét társadalmi körülmények között termelő, konkrét társadalmi lénynek tekinti.

(21) organikus szociológiai iskolák: Arisztotelesz a városállamot a természeti jelenségek (organizmusok) mintájára, mint egységes egészet fogja fel. Felfogása közel esik azokhoz a modern szociológiai irányzatokhoz, amelyek a társadalom jelenségeit a biológiai, természeti események mintájára kívánják leírni. Arisztotelesz azonban annak ellenére, hogy a természeti jelenségek mintájára írja le a városállamot, kihangsúlyozza a városállamnak mint autonóm társadalmi tevékenységrendszernek a sajátosságait.

lemből és a cseréből származik. Arisztotelesz élesen elítéli azokat a vagyonszerzési módokat, amelyek a közösségre káros vagyonteljesedést segítenek elő. Arisztotelesz előtt nyilvánvaló az a történelmi tény, miszerint a polisz válságát az árutermelés és a kereskedelem idézte elő. Ezért is akarja - védve a poliszt - megszüntetni ezeket. Ugyanakkor jól látja a kettős tulajdonforma történelmi lehetőségét és előnyét is.

Arisztotelesz a tárgyak használati értékét elemezve eljut az érték kategória felismerésének kapujába. Korának viszonyai azonban nem tették lehetővé egy átfogó értékelmélet kidolgozását.

Arisztotelesz a létező államok vizsgálata közben megállapítja, hogy azok nem tudják a városállam természetes célját - a boldogságra törekvést - biztosítani. Ezt csak az az állam képes biztosítani, amit ő Politeiának nevez. Az ideális állam vezetését erényekben gazdag férfiaknak kell a kezükben tartani. Az erényekben a leggazdagabb pedig az államvezetésre egyedül hivatott. Arisztotelesz maga nem nevezi néven az erényekben leggazdagabb férfit, de valószínűleg igaza van Hegelnek, aki megjegyzi, hogy Arisztotelesz az "Ő isteni Alexandroszra" gondol. Arisztotelesz Macedon orientációja politikaelméleti szinten is megjelenik.

Arisztotelesz természetesen nem a demokráciát dicsőíti, hiszen abban az erényesek nem jutnak uralkodó pozícióhoz. Az erényes emberek uralmát - szerinte - az arisztokrácia biztosítja a legjobban.

Arisztotelesz egységes társadalomelmélete megmutatkozik vizsgálati módszerében is. Arisztotelesz számára a ion természetszemlélet hagyományként az organikus szemlélet, mint a totalitásszemlélet történetileg lehetséges válfaja⁽²²⁾ jelenti társadalomelméleti vizsgálatainak vezérfonalát.

Arisztotelesz társadalmában a "derék állampolgár" erénye a minta, a követendő erkölcsi példa a többi állampolgár számára. A derék állampolgár az az ember, aki a közösségért él, a közösségi-társadalmi praxis alakítója és elfogadója.

(22) totalitás szemlélet: A társadalmi jelenség autonómiájának elismerése alapot ad a jelenségeket úgy tekintni, hogy azok bizonyos önálló törvényszerűségekkel rendelkező egészek, olyan rendszerek, amelyek autonómiájuk alapján mint egészek vizsgálhatók. A totalitás olyan egész, amelynek mozzanatai - részei - egymással kölcsönhatásban állanak, a mozzanatok változása kihat a totalitás kölcsönviszonyaira és a totalitás egészére. A totalitás mozzanatai között megkülönböztetjük a tulsúlyos mozzanatot, amelyik a többi mozzanatnak a totalitásban betöltött funkcióját, szerepét kijelöli. A totalitás-kategória a hegel-marxi filozófiában emelkedik középponti fogalommá, de a totalitás gondolat eredetileg Arisztotelesznél merül fel.

Arisztotelesz etikájában az etikai értékek nem azonos sulyuak. Egyrészt nem lehetnek örök és változatlan értékelések, mivel az egyes szituációk - az emberi cselekedetek, az emberi helytállások szinterei - állandóan változnak. Így minden etikai értékelésnek konkrét értékelésnek kell lennie. Másrészt, az egyes értékek mint szélsőértékek jelennek meg. Ezek között pedig a középértékek választása a derék állampolgár kötelessége és egyúttal ismertetőjegye. Ilyen szélsőérték pl. a vakmerőség és a gyávaság. A bátorság - mint erény - pedig a kettő között helyezkedik el.

A derék állampolgár az etikai praxisban, az értékek választása által gyakorolja a helyes értékek szerinti cselekvést. Az etikai praxis színtere és megvalósulása a társadalmi élet, a társadalom emberi kapcsolatrendszer.

A legfőbb erény Arisztotelesz számára a barátság. A barátságnak mint a legfőbb erénynek a dicsőítésével Arisztotelesz hitet tesz az emberi kapcsolatok társadalmi értéke mellett.

Arisztotelesz társadalomvizsgálódásai mellett meg kell említeni logikai és természettudományos munkásságát. Arisztotelesz logikai kutatásai nagy jelentőségűek, sokáig a tudományos kutatások egyedül helyes és követendő módszerét alkották. Természettudományos munkásságában Arisztotelesz rendszerező képességével tűnt ki. elkészítette az általa ismert világ növény- és állat-katalógusát.

Arisztotelesz gondolkodói hagyatéka az emberiség története szempontjából kiemelkedő fontosságú. Az európai középkori kultúrába arab közvetítéssel (Avicenna, Averroes) kerül be Arisztotelesz, a skolasztika révén hivatalos - egyházi - filozófussá vált, tanai torzított formában sokáig a kereszténység ideológiai alapját képezték ("tonzurás Arisztotelesz"). Aquinoi Tamás munkásságának eredményeként Arisztotelesz lesz a vitathatatlan tekintély, a "Filozófus".

A kialakuló polgári filozófia élesen támadja Arisztotelesz tanítását. Ennek az az oka, hogy a polgári gondolkodás kialakulása során szembekeverül az arisztotelianus egyházi ideológiával. Arisztotelesz bírálata mellett a polgári gondolkodás átvesz bizonyos gondolatokat Arisztotelesztől, így az arisztoteleszi életmű a polgári gondolkodásnak is részét képezi.

A polisz első válságkorszaka után fellendülés következett be. Nagy Sándor valóban képes életre hívni a poliszban rejlő lehetőségeket. Az expanzió eredményeként a görög kultúra uralkodó kulturává válik a Földközi-tenger vidékén. A fellendülés egyik következménye a görög kultúra átkerülése Rómába, létrejön egy közös (görög-római) filozófiai áramlat, a stoa.

A nagysándori Birodalom és a világbirodalmak azonban nem tudják, társadalmi szerkezetük miatt nem is tudhatják, megszüntetni a társadalom ellentmondásait, a polisz válságát világméretben reprodukálják. ismét felmerülnek - csak sokkal súlyosabb formában - mindazok a kérdések, amelyek a görög városállamok fejlődésében egyszer már napfényre kerültek.

Epikurosz

Az Arisztotelesz utáni gondolkodás egyik legjelentősebb alakja Epikurosz. Epikurosz felújítja Demokritosz atomelméletét, de saját - etikai - törekvéseivel összhangban átalakítja azt. Epikurosz etikája egy hanyatló kor etikája, nézeteiben a polisz végleges válságának problémái fejeződnek ki. Demokritosz atomelméletében az atomok egyenesvonalu esést végeznek egy előre meghatározott pályán. Epikurosz véleménye szerint az atomok elhajlanak pályájuktól. Az atomelhajlás tana - állapítja meg a fiatal Marx, Epikurosz számára lehetőséget ad a szabadság filozófiai megalkotására.

Marx részletesen kimutatja, miként út rést Epikurosz Demokritosz fatalista világméltóságán. Ezzel a világban uralkodó merev szükségszerűség tana is módosít, megteremtve a véletlen kategória bevezetésének természetfilozófiai alapját.

Epikurosz nem köti össze szorosán természetfilozófiai és etikai tanítását. Etikájának kiindulópontja, hogy az emberi boldogság előfeltétele az embereknek a halálfélelemtől való megszabadítása. A halál után nem kell félnünk, hiszen a halál megszabadít minden szenvedéstől, minden érzéstől. Az istenek sem okozzák az ember boldogtalanságát, mert az istenek a világon kívül, a világok között (intermundjumban) léteznek, és nem szólnak bele az ember életébe.

A boldogság a természetnek megfelelő életmód következménye. Kerülni kell a gyönyöröket, de nem az érzéki, durva örömeket - tanítja Epikurosz. Örömet jelent a pusztán fájdalom nélküliség is, de az igazi öröm eléréséhez meg kell szabadulni a felesleges fájdalmakat okozó vágyaktól. A lélek rendíthetetlen nyugalmanak biztosítása érdekében le kell mondani a közéleti cselekvésről.

Epikurosz etikájának két vonása szembevetendő. Az egyik a természettel való összhang hirdetése, a másik pedig a vágyakról való lemondás. E két mozzanat a későbbi filozófiai irányzatokban nagy szerepet kap. A sztoá tul- lép Epikuroszon, a közéleti cselekvést nem tekinti az ember számára járható utnak, egyenesen emberellenesként kezeli azt.

Sztoicizmus

Az Arisztotelesz utáni korszak filozófiai gondolkodásában az etikai problémák álltak előtérben. A gondolkodás nem tekintette vizsgálati tárgyának a politika világát. Nem is tekinthette, mivel a Római Birodalom politikai mechanizmusának átláthatatlansága, a politikai önkény etikai értékeket

kiiktató jellege nem tette ezt lehetővé. A közélet emberellenessége inkább a politikáról való lemondásra, semmint annak vizsgálatára szorította a gondolkodókat.

A sztoa története három szakaszra osztható. A három szakaszban vannak közös vonásai. Közös vonás, a sztoikusok között újra és újra fel- éledő illúzió, a politikai tettek közösségformáló erejébe vetett hit. A korai sztoa a görög városállamok lehetőségeiben, a középső sztoa a római köztársaságban, a kései sztoa a felvilágosult császárságban bizik és csalódik. A kiábrándulás mindhárom korszak képviselőit arra sarkalja, hogy a világból, a társadalomból való kivonulás útjait keressék.

A sztoa is az individuum boldogságának feltételeit kutatja. Szembe kell azonban néznie azzal a társadalmi fejlődéssel, amelynek eredményeként megszűntek az ember erényes - közösségi - életének társadalmi feltételei. Felmerül a kérdés, ha az ember nem társadalmi lény többé, mert a társadalom kapcsolatrendszerét nem érzi - nem érezheti - magáénak, akkor micsoda? A sztoa válasza: az ember a társadalom helyett a kozmosz-univerzum része, a természet gyermeke. A természet az, ami ember és ember között közvetíthet. Ha az ember számára el is veszett a társadalom közösségi életének lehetősége, még mindig fennáll az univerzumban alkotott közösség valósága. Az ember tagja a kozmosznak, itt lehetőség nyílik az ember önmegvalósítására. A természeti univerzum alapján felvillan egy kozmosz-állam utópiája, amelyben az ember betöltheti a rendeltetését.

Az emberi természet és az univerzum közös természeti törvények által vezetett. E gondolat könnyen fatalista elképzeléssé válhatott, mert a természeti törvények mellett lezajló élet hirdetése kikapcsolja az emberi aktivitást. E fatalizmus⁽²³⁾ következménye a sztoában az a vélemény, hogy az embernek le kell mondania a dolgokról, a világról, mindez teljesen közömbös, mert a világ a természeti törvények alapján predeterminált.

A sztoikus gondolkodóknál az etika egy természetfilozófiai világméltóságban alapozódik meg. Összekapcsolásuk egyúttal a társadalom vizsgálatának kikapcsolása.

(23) fatalizmus: Olyan tanítás, amely szerint az ember életét és a történelem menetét az emberen kívülálló, ellenállhatatlanul jelentkező végzet - Sors - határozza meg. Az ember döntéseinek, cselekvéseinek e folyamatban semmilyen szerepe nincs, legfeljebb a sors megvalósulását segítheti elő. A sztoikusok tanítása szerint a bölcsnek, ha felismerte a természeti törvények irányító jellegét, életét e törvényeknek megfelelően kell berendeznie. Ezekkel a természeti törvényekkel összhangban élhet, de akkor le kell mondania az életről, mivel az élet már nincs összhangban a természet törvényeivel.

Az ókori újplatonizmus központi alakja Plotinosz. Plotinosz nagy hatású tevékenységet fejt ki Rómában, alakja lezárja az ókori filozófia történetét.

Filozófiai rendszere három alapkategórián alapul. A legalapvetőbb kategória az Egy kategóriája. Az Egy a tiszta szellemiséget képviseli, minden lét forrása és minden lét kezdete. Az nem mondható el róla, hogy gondolkodik, de annyi igen, hogy tevékenykedik. Az Egyről legfeljebb azt állíthatjuk, miszerint Jó. Az Egy túl van az értelmén, tranzcendens, az ember egyfajta irracionális módon, a vallási extázisban ismerheti meg.

Plotinosz második kategóriája az Ész. E kategória felel meg a platon-i ideáknak. Harmadik kategória a Világlélek, ami közvetít az intelligibilis⁽²⁴⁾ szféra és a reális szféra között.

Kérdéses a világ különböző lét-rétegei között fennálló kapcsolat. Plotinosz erre a kérdésre válaszolva alkotja meg - híres - emanációs⁽²⁵⁾ elméletét.

Eszerint, minden az Egyből áramlik ki, és minden az egybe tér vissza. A kiáramlás először a tökéletes, majd a tökéletlen dolgokat hozza létre. Utoljára az anyag keletkezik, mint értelem nélküli, és olyan valami, ami nélkülözheti az önmozgás képességét. Az anyaggal ellentétben az ész, a "Nousz", maga is intelligibilis létező, szellemi és örök.

Az újplatonikus filozófiát a kereszténységre gyakorolt hatása miatt említjük. Plotinosz kategóriarendszerében megtalálható a kereszténység szentháromságtanának előzménye. De Plotinosz nemcsak az ókor gondolkodóit befolyásolja, hanem az újkor számos - jelentős - filozófusa kapcsolódik törekvéseihez. Ezek között megemlíthetjük Giordano Brunót, Spinózát, Schellinget, tehát azokat a gondolkodókat, akik világmagyarázatukat monista⁽²⁶⁾

(24) Az "Egynek" és az "Ész"-nek az érzéki szférán felüli világa.

(25) Kiáramlás. Az Ős-Egy-ből áramlik ki a világ Plotinosz szerint.

(26) Olyan elméleteket tekintünk monista elméleteknek, amelyek minden létezőt egyetlen egy elvre (principium) vezetnek vissza. Minden következetes filozófiai rendszer monista, legyen az materialista vagy idealista.

- főként idealista - alapon építették fel. Plotinosz ugyanis a Platonnál kettészakított és csak antropológiailag⁽²⁷⁾ egyesített világot megpróbálja egységében, szellemi alapon értelmezni.

De Plotinosznál merül fel a modern irracionalizmus számos problémája is. A tranzcendens⁽²⁸⁾ szellemmel teremthető kapcsolat miszticizmusa⁽²⁹⁾, mint az irracionalizmus egyik mozzanata, szintén az újkori gondolkodásban kerül előtérbe.

(27) Bár Platon a világot objektív létében megkettőzi, az emberi lelken belül -antropológiailag - újra teremt egy egységet, megpróbálja filozófiájának dualizmusát felszámolni.

(28) Tranzcendens: a megismerés határain túli, tapasztalaton felüli, érzékfeletti, valami magasabbrendű.

(29) Plotinosznál, de már Platonnál is megtalálható a görög mitológia. A görög gondolkodás minden szakítási törekvése ellenére sem tudja a mitológiai hagyományokat elvetni. A misztikus gondolkodás a középkorban is nagy szerepet játszik, sőt az újkori gondolkodás történetében a misztika és az irracionalizmus száalai még szorosabban fonódnak össze, mint az ókorban.

II. A KÖZÉPKORI FILOZÓFIA RÖVID ÁTTEKINTÉSE

A kereszténység egységes filozófiájáról nem beszélhetünk, legfeljebb arról szólhatunk, hogy az alakuló-változó vallási dogmarendszer milyen viszonyt alakít ki a különböző filozófiákkal?

A keresztény tanítások keletkezésében az ókori kelet mitoszai mellett, szerepet játszott az újplatonizmus és a sztoicizmus. A keresztény tanítások vallási dogmarendszerének kialakulása után a vallási tételeket bizonyító filozófia (XL. sz. -ig) a platonizmus volt. A platonikus világmagyarázat hatása érezhető a patrisztika képviselőin is.

A patrisztika kiemelkedő alakja Ágoston volt. Ágoston hosszú - kicsapongásokkal teli - életút után szenteli életét a kereszténységnek. Istenhez vezető útjának történetét mondja el "Vallomások" című művében. A "Vallomások" azonban nemcsak Ágoston élményeiről szól, hanem az isteni létező bizonyosságkeresésének logikai lehetőségéről is. Ágoston Istent önmagában vélte megtalálni, Kierkegaard ehhez az ágostoni uthoz kapcsolódva hirdeti az egyén önmaga választásának értékét.

Ágoston államelmélete szerint az ideális - isteni - állam képviselői, a szentek és a papok, harcot folytatnak a gonosz - világi - állam ellen, Isten államának megvalósításáért. Ágoston az isteni állam nevében gyakorol kritikát a földi hatalmi berendezkedések felett.

A XI. sz. egyházi válsága új filozófiát követelt a vallás számára. Ennek kimunkálása Aquinói Tamás nevéhez fűződik. Tamás a filozófia érveit használta fel a hit tételeinek bizonyítására, ezzel az emberi racionalitás istenbizonyító szerepét ismerte el. Aquinói Tamás filozófiai tevékenységével nemcsak a filozófiát tette a teológia szolgálóleányává, hanem megmentette a filozófiai kulturát is. A filozófiai gondolkodás autonómiáját csakis úgy lehetett megmenteni, ha bizonyos szolgáló szerepre kényszerítik, hiszen a hit elsődlegességét - az érvelések végbizonyosságaként - egy vallási ideológia sohasem engedni tagadni.

Aquinói az arisztoteleszi hagyatékot eleveníti fel, az egyházi filozófia ettől kezdve Arisztoteleszen alapul.

A keresztény kultúra uralma alatt minden - az összemberi fejlődésre vonatkozó - kérdés vallási kontextusban jelentkezett. Így tartalmazza a hitről és tudásról szóló egyházi vita a megismerés filozófiai kérdéseit, a nominalizmus-realizmus vita pedig az egyes és általános problémáit. A nomi-

nalizmus-realizmus vita egyik alapkérdése az volt, hogy az általános a dolgokban, vagy azon kívül létezik-e? A vita másik alapkérdése az általános önálló léttel bíró jellegének elismerése vagy tagadása volt.

A nominalizmus szerint a világban csak egyedi dolgok léteznek. Az általános fogalmak nem bírnak reális léttel. A realizmus álláspontja szerint az általános is reálisan létezik, a dolgokon kívül és a dolgokat megelőzve. A nominalizmus-realizmus vita teológiai kontextusban tartalmazza a materializmus (nominalizmus)-idealizmus (realizmus) vitát - mondja Marx.

A középkori vitákban vetődik fel az a kérdés, hogy a teológiai és a tudományos igazságok között milyen kapcsolat van. A vitában előrelépést jelentett a kettős igazság (duplex veritas) elismerése. E tétel azt jelentette, hogy a teológiai (hit) igazságok mellett a tudományos igazságok önállóan megállanak, a két terület igazságkijelentései nem befolyásolják egymást. E tétellel ut nyílt a tudományos - egyelőre empirikus - természetvizsgálódások felé.

A középkori szellemi irányzatok ismertetésénél meg kell említeni a különböző misztikus iskolákat is. A miszticizmus a reneszánszban is jelentkezik, története egészen a XVIII-XIX. sz. -ig nyomon követhető. A misztikus tanítások a plotinoszi extázis valóságmegismerő szerepét hangsúlyozzák, de a különböző mágikus szertartások értékét is igyekeznek bizonyítani. A középkori misztika az első világháborút megelőző korban is hatást gyakorol néhány gondolkodóra pl. - Lukács Györgyre.

III. A RENESZÁNSZ FILOZÓFIA FŐBB JELLEMZŐI

Reneszánsz filozófia alatt mindazokat a filozófiai áramlatokat értjük, amelyek a feudális társadalmak bomlásakor, a tőkés társadalom kialakulásakor - XIV-XVI. sz. - jelentkeztek. A reneszánsz filozófiának Itáliában, Spanyolországban, Franciaországban, Angliában egyaránt akadtak képviselői.

A legjelentősebb gondolkodói iskolák Itáliában jöttek létre. Az itáliai reneszánsz filozófia főbb képviselői Giordano Bruno, Nikolaus Cusanus, Telesió. E gondolkodók főként természetfilozófiai nézeteik által hirdettek harcot a fennálló, és uralkodó vallásos ideológiák ellen. Természetfilozófiájuk szerint az anyagi világ egységes, autonóm világ, olyan világ, amely az ok-okozati törvényszerűségek uralmának van alávetve. Feltárták az autonóm anyagi világ önmozgásának okát is, ezt az anyag belső szerkezetében találták meg. Az anyag szerintük egy állandóan mozgásban levő, élet-erővel rendelkező autonóm létező. A mozgás alapja az ellentmondás. Az anyag belső szerkezetének ellentmondásossága abból adódik, hogy az anyag egyszerre differenciált és egységes

A természetfilozófiában jelentkező dialektikus gondolatok a vallási dogmarendszerek ellen irányuló ismeretelméleti tanításokkal egészültek ki. A megismerés forrásának az érzékeket tekintették, de a megismerés folyamatában elismerték az emberi intellektus szerepének fontosságát is.

Az itáliai reneszánsz filozófiában feléledtek az antik filozófiai hagyományai. A firenzei újplatonikus, az alexandriai és paduai arisztotelianus iskolákat kell elsősorban megemlítenünk.

Az itáliai reneszánszban jelentkezett a panteizmus is. (30) Az egységes világgép kialakításának igénye arra ösztönözte a gondolkodókat, hogy természetet és istent azonosítva - Istent a természetben feloldva - hozzá-

(30) Panteizmus olyan filozófiai nézetrendszer, amely az istent és a természetet azonosítja egymással. Sokszínű, heterogén irányzat, az egyes gondolkodók Isten és a természet viszonyát másként fogalmazhatják meg. Aszerint, hogy a hangsúly Istenen, avagy a természetben van, a panteizmus materialista és idealista tendenciákat hordozhat.

nak létre monista rendszereket. Az isteni erő természetivé válása következtében az anyagnak bizonyos életerőt tulajdonítottak. A panteizmus az újkori polgári filozófiában olyan gondolkodónál, mint Spinoza, Schelling, Hegel jelentkezett ismét. Ezek a gondolkodók közvetlenül a reneszánsz filozófiai hagyományokra támaszkodva hozták létre saját gondolkodói rendszereiket. A középkori dogmarendszerek megkérdőjelezése során alakult ki - főleg a francia gondolkodásban - a szkepticizmus. Ennek az irányzatnak legkiválóbb képviselője Montaigne.

A reneszánsz gondolkodás támadta a valláserkölcst. Az embert természeti lényként kezelték, erre a természeti autonómiára alapozva akarták kidolgozni etikai tanításaikat. Azt hirdették, hogy az ember morális - etikai - élete ettől a természeti alaptól függ, nem pedig a vallási előírások teljesítésétől vagy nem teljesítésétől.

A reneszánsz gondolkodásban jelentkezett számos - a továbbiakban is továbbélő - politika elméleti tanítás. Közülük kiemelkedik Machiavelli, aki a hatalom autonómiájának - és annak morális kötöttségek alóli felszabadulásának - hirdetője. Ebben a korban születtek a polgári utópiák is. (Mórus Tamás, Campanella.) Ezek a kezdetleges utópikus tanítások a szocialista utópiák előfutáiraivá váltak.

A polgári filozófia nagymértékben támaszkodott a reneszánsz filozófiára. Számos esetben a reneszánsz filozófiák kérdésfeltevéséből indult ki, de elfogadta a reneszánsz filozófiai gondolkodás eredményeit is.

IV. AZ ÚJKORI POLGÁRI FILOZÓFIA TÖRTÉNETE A XVI—XVIII. SZ.-BAN

Az újkori filozófia főbb jellemzői

A polgári társadalmak kialakulásának történetét végigkísérte a polgári filozófia kialakulásának története. A filozófiai gondolkodásban fejeződtek ki a feltörekvő polgárság társadalmi elképzelései, a filozófiában fogalmazódtak meg a rendi-feudális társadalom elleni támadások.

A kapitalizmus kialakulása hosszú társadalomtörténeti szakaszt ölelt fel. A hosszú időszakon belül több fejlődési modellt találunk. Az angol, a német, a holland, a francia társadalom átalakulása különbözik egymástól, mindegyik önálló társadalomfejlődési utnak tekinthető.

A polgári fejlődés útjára legkorábban a németalföldi társadalmak léptek. A holland társadalomfejlődési modell fő sajátossága az volt, hogy a kapitalizálódás alapját a kereskedő tőke képezte, és ezt a tőkefelhalmozódási folyamatot végigkísérte egy nagyszabású politikai demokrácia kialakulása. A holland társadalomfejlődés együttjárt a polgári kultúra első virágzásával. E kultúrának kiemelkedő képviselői között találjuk Rembrandtot. A holland fejlődés Spinoza korában a politikai demokrácia alapján képező polgári köztársaság bukásával került válságba.

Hollandia mellett a korabeli Anglia lépett a tőkés fejlődés útjára. Az angol forradalom hosszú és kompromisszummal végződő forradalom volt, a korabeli tőkés átalakulás egyik sajátos válfaja. A történelmi események az angol gondolkodás fejlődését - kérdésfeltevéseiben, módszertanában egyaránt - befolyásolták.

A radikálisan végigharcolt polgári átalakulás a Nagy Francia Forradalommal végződött francia társadalomfejlődési út. A forradalom előtt az abszolút monarchiával való szembenállás, a forradalom tudatos előkészítése sajátos jelleget adott a francia filozófiának. A francia gondolkodás merített saját - Montaigne visszanyúló - hagyományából, de feldolgozta az angol polgári átalakulás tapasztalatait is. A francia filozófiában vetődtek fel a társadalom politikai életének problémái, a politikai és erkölcsi viszonyának kérdései.

A polgári átalakulás nemzeti keretei kibontakoztatták a nemzeti kultúrát. Itt, a nemzeti kultúrákban fogalmazódtak meg a polgárságra mint egyetemes osztályra vonatkozó problémák is. A nemzeti kultúrák keretei között létrejövő filozófiák emiatt az egyetemes emberi kultúra szempontjából is rendkívül fontosak. A nemzeti polgári filozófiákban találhatunk

azonos kérdéseket, azonos problémafelvetéseket, olyan filozófiai gondolatokat, amelyek hatásukban átlépték a nemzeti kultúrák kereteit.

A polgárságnak, mint társadalmi osztálynak rendkívül fontos volt a termelés fejlesztése. A termelés fejlesztése a természettudomány egyidejű fejlődése mellett képzelhető csak el, ezért előtérbe kerültek a természettudományos kutatások.

A fellendülő tudományos kutatások megkövetelték a filozófiától a tudományos kutatások során felmerült problémák filozófiai szintű felvetését és megválaszolását, megkövetelték a kutatások módszertani, világnézeti problémáinak feldolgozását. Ezen okok miatt a polgári filozófiák középponti kérdései az ismeretelmélet köré épültek, a megismerés lehetőségeit, a megismerés folyamatát vizsgálták.

A természettudományos-ismeretelméleti beállítottság következtében kialakult a polgári filozófia két jól megkülönböztethető áramlata, az empirizmus és a racionalizmus. Az empirizmus a valóság birtokbavételében az érzéki tapasztalatot tartja elsődlegesnek, minden tudást a tapasztalat forrásából származtat. A racionalizmus nemcsak abban áll szembe az empirizmussal, hogy a tudás legfontosabb forrásának az emberi észet tekintti, hanem abban is, hogy az emberi ész alapján levezetett tudást egyetemes és szükségszerű tudásnak tekinti. A tudás egyetemes jellegének megalapozásában az emberi észre támaszkodik, a logikai kategóriákat - mint az általánosítások alapját - ugyanis kizárólag az emberi észben véli megtalálhatónak. A racionalizmusnak igaza van abban, hogy a tudás egyetemes jellegének elismeréséhez kevés a tapasztalatra hivatkozni, a tapasztalati tényekből valóban nem következik az általánosítások szükségszerű jellegének elismerése. Így az empirizmus nemegyszer agnoszticizmussal párosul. (31)

A racionalizmus elismeri a tapasztalatnak a megismerés folyamatában betöltött szerepét, de az általános logikai törvényszerűségeket a tapasztalatból levezethetetlennek tekinti. A racionalizmus feltételezi, hogy az emberi ész megismerő képességei minden emberben egyformán meglévő képességek, olyan adottságok, amelynek segítségével minden ember birtokba veheti a valóságot. Az emberi ész e képességi folytán elvezethető a Jó, a helyes élethez is. Az ész vezetése mellett élni annyit jelent, hogy a világgal élünk összhangban, mert az ész megismerheti a világ törvényszerűségeit.

A racionalizmusban összekapcsolódik az ismeretelmélet és az etika. A racionalizmus az etikával való összefonódása mellett tartalmaz egy sajátos történetfilozófiát is. Azt ugyanis, hogy minden ember rendelkezik

(31) Agnoszticizmus: a világ megismerésének lehetőségét tagadó filozófiai tanítás.

az ész képességeivel, csak úgy lehet bebizonyítani, ha az ész egyenlő megoszlása az emberi történelem folyamatában felmutatható.

A polgári filozófia történelemfilozófiai és ismeretelméleti tanításai-
val végképp szakított a feudalizmus ideológiai rendszereinek világképével.
A polgári filozófia kezdeti szakaszában vállalta az egységes világképadást,
nem utasította el az emberi lét etikai-ontológiai vizsgálatát. A polgári fi-
lozófia a XX. sz.-ban mondott le erről a progresszív hagyománytól, és
minden történelemfilozófiai kérdést metafizikainak nyilvánított. Visszatért
az empirizmushoz, előtérbe állította a racionalizmussal szemben az irra-
cionalizmust.

Az angol filozófiai gondolkodás áttekintése

Francis Bacon

Az angol reneszánsz gondolkodást az angol polgári filozófiai gondolke-
dással összekötő filozófus Francis Bacon.

Bacon nézeteit a természettudományos módszer megalkotásának igé-
nye foglalja egységbe. A helyes módszertan megalkotásához azonban el
kell végezni az addigi módszertanok kritikáját - véli Bacon. Főműve a
"Novum Organum" - Uj Módszer - címében is tagadása Arisztotelesz
Organonjának - Módszertanának.

Mi jellemzi Bacon szerint az addigi természetkutatásokat? A helyes
megismerés akadályai a ködképek, az idolumok. A törzs idoluma azokat
a téves elképzeléseket jelenti, amelyek magából az emberi természetből
következnek. Ilyen pl. az ember leegyszerűsített magyarázatok iránti
hajlama. A barlang ködképei jelentik az egyes emberben rejlő korlátokat.
Ezek a korlátok mint egy barlang, úgy veszik körül az embert.

A piac ködképei az emberek egymás közötti társas érintkezéséből,
a nyelv helytelen használatából származnak. Negyedszer a színház ködképét,
emliti és hagyományos filozófiákból származó előítéleteket érti alatta.

A ködképektől meg kell tisztítani az emberi értelmet, csak így jöhet
létre a helyes megismerés. Ez a valódi megismerés a tapasztalatból indul
ki, de a tapasztalatot módszeres tapasztalattá kell tenni ahhoz, hogy való-
ban eredményes legyen. A módszeres tapasztalat nem a természeti jelen-
ségek beavatkozás nélküli megfigyelése, új ismereteket csakis a kísérle-
tek eredményéből leszűrt tapasztalat adhat.

A helyes módszertan része a tapasztalati eredmények helyes feldol-
gozása. A tapasztalat során szerzett eredményeket általánosítani kell. Az
általánosítás útja az egyeditől az általánosig vezet, a legáltalánosabb tétel
a fokozatos, lépcsőzetes általánosítások útján érhető el. Bacon óv a tulzott
és elhamarkodott általánosításoktól.

Bacon kiáll a tudomány önálló igazságai mellett. Feleleveníti a
"duplex veritas" elvet, amely szerint a tudomány igazságai és a vallás
igazságai függetlenek egymástól, önálló értékűek.

Bacon szerint a megismerés célja nem a szemlélődés, hanem a gya-
korlati eredményesség. A gyakorlatot nem szűk - prakticista - értelemben
emliti, mert a gyakorlatnak az ember értelmének fejlesztését és sorsának
javítását kell elősegítenie.

Bacon filozófiai munkássága nagy hatást gyakorol a kísérleti tudomá-
nyokra. Tudománykritikája még a XIX. sz.-ban is minta a gondolkodók szá-
mára.

Thomas Hobbes

Hobbes 91 évet élt. Hosszu élete alatt tanuja volt I. Jakab, I. Károly
uralmának, Cromwell diktaturájának és a Stuart restaurációnak egyaránt.
A változó és eseményekben gazdag kor befolyásolta Hobbes filozófiai ér-
deklődését. Hobbes több művében vizsgálja az állam, a királyi hatalom,
a társadalom életének törvényszerűségeit.

Hobbes sokat utazott, utazásai során kapcsolatot tartott fenn a kon-
tinens jelesebb gondolkodóival, Descartessel, Gassendivel és Galileivel.
Gondolkodására, művei felépítésére nagy hatást gyakorolt a korban újra
felfedezett euklideszi geometria.

Hobbes bizonyos mértékben Bacon filozófiájának folytatója, Bacon
materializmusát foglalja rendszerbe. A rendszerbefoglalás során Hobbes
mechanikus, egyoldalú materializmusról tesz tanubizonyosságot. Így az
anyagra a mechanikus mozgásformát tartja jellemzőnek, kiküszöböli az
anyagi jelenségek minőségi sokféleségét. A filozófia a testekről szóló
tudomány. Szubsztancia és test azonos - hangsúlyozza Hobbes. A gondol-
kodás nem más, mint az anyagi test tevékenysége. Ezek a gondolatok a
kortárs gondolkodó Descartes ellen irányulnak, aki a gondolkodást és az
anyagi testet két különálló szubsztanciának tekintette.

A filozófiának két része van, a természet- és az államfilozófia.
A természetfilozófia a természeti testekkel foglalkozik, az államfilozófia
a mesterséges testnek - az államnak - a törvényszerűségét vizsgálja.
A két filozófiának közös célja van, az ember életfeltételeinek megjavítása,
a természet feletti uralom megszerzése, a társadalom helyes berendez-
kedésének, az állami békének biztosítása. Hobbes e célkitűzések miatt
a tudományok helyes módszertanának nagy jelentőséget tulajdonít. A meg-
ismerés folyamata - szerinte - az érzékelésből indul ki, az érzékelésből
analízis útján jutunk el a legáltalánosabb alapelvekig. Eddig Bacon induktív

módszertanát⁽³²⁾ követi, azonban Hobbes a dedukció jogosságát is elismeri. A kevésbé általános elveket ugyanis a legáltalánosabb alapelvekből véli levezetendőnek. Hobbes tehát mind Bacon, mind Descartes egyoldalúságát kiküszöbölve azt tanítja, hogy a helyes módszer az analízis és szintézis egysége.

Hobbes államelméleti főműve a Leviathán. A címbe szereplő név egy olyan szörny neve, amely elnyeli a világot, elnyeli az embereket.

Hogyan keletkezik a Leviathán, a társadalmat felfaló állam? Az emberek - írja Hobbes - egy olyan ősállapotban éltek, ahol mindenki harcolt mindenki ellen. Ezt, a "bellum omnium contra omnes" állapotot, megszünteti az ember biztonságára törő természetes ösztöne. A halálfélelem és a biztonság iránti vágy az embereket megállapodás létrehozására, társadalmi szerződés kötésére ösztönzi. Ez a szerződés - amit az emberek egymással kötnek - hozza létre az államot. A megbízók ráruházzák jogaikat az államra, lemondva ezzel jogaik gyakorlásáról. A joglemondás fejében a főhatalom gondoskodni köteles az alattvalókról. Az alattvalók viszont feltétlen engedelmességgel tartoznak a főhatalom irányában. Hobbes az alattvalók szabadságát csak olyan tevékenységekben engedi meg, mint

(32) Induktív módszer: e módszer szerint az általános törvények megfogalmazásához az egyedi esetek vizsgálatából kell kiindulnunk. Az egyedi tényekből következtethetünk az általános összefüggésekre, az általános törvények csakis az empirikus megfigyelések csoportosítása, összehasonlítása által fogalmazhatóak meg.

Deduktív módszer: e módszer szerint minden vizsgálódás kiindulópontját az általános összefüggések képezhetik. Az egyedi jelenségeket ebből az általános összefüggésből kell levezetni.

Analízis: A kutatás során az analízis az egész összefüggésrendszerének részekre bontását, és a részek egymással történő összehasonlítását jelenti. A megismerési folyamat minden szakaszán nagy jelentősége van. Az analízist ki kell egészíteni a szintézissel, ami a már megvizsgált részek újraegyesítését, és az újraegyesítés által megállapítható új törvényszerűségek megfogalmazását jelenti.

a gyermeknevelés, gazdálkodás. Szabadsága a magánembernek van.⁽³³⁾ A közéletben, a politikában tevékenykedő ember a főhatalomnak alárendelt.

Hobbes állam utópiája a modern autokratikus államok mintája. Hobbes államideálja ezért is éledt fel a XX. sz. folyamán.

Hobbes ősállapotban élő embere kora önző - polgári - emberének a történelmi őskorba való visszavetítése. Ez az önző, a magántermelő egyén köti a társadalmi szerződést, és mond le közéleti jogairól. Hobbes megfosztja közösségi jogaitól, társadalmiságától az embert, a közösségi, társadalmi sajátosságaitól megfosztott embernek pedig nincsenek objektív erkölcsi értékei sem. A magatartásokat szabályozó normák nem a társadalomban jönnek létre, hanem a természeti törvényekből erednek. A természeti törvények érvényesülési területe e főhatalom által szabadon hagyott magánemberi tevékenység. Ezáltal Hobbes az ész - a természeti törvények - érvényesülését leredukálja a polgári magántermelés világára.

Hobbes filozófiájában a polgári társadalom ténye, a magánember és közember kettőssége fejeződik ki. A magánember világának konfliktusai a történelmi fejlődés során megkövetelik az állami-politikai beavatkozást.⁽³⁴⁾ Hobbes ennek a történelmi tendenciának a végiggondolója.

(33) A magánember és a közember problémáját társadalomfilozófiai érvennyel Marx fogalmazta meg. A tőkés társadalomban a politikai állam társadalomtól történő elválásának eredményeképpen az emberi habitusok is elszakadnak egymástól. A magántermelői lét és a politikai lét mint két egymás mellett létező létforma, kialakítja a magánember és a politikai ember (közember) tulajdonságait. A politikai lét mint közösségi lét szembekerül a magántermelői léttel, az individuális magánérdekeken alapuló termelői léttel.

(34) A polgári társadalom fejlődése során eljut egy olyan ponthoz, ahol a termelők egymás közötti konfliktusai megkövetelik az állami-politikai beavatkozást. Ezzel a beavatkozással a politikai állam igyekszik a polgári lét társadalmi antagonizmusainak a mérséklésére. A folyamat leírása megtalálható: Jürgen Hobermos: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása c. könyvében.

John Locke

Locke a kompromisszummal zárult angol polgári forradalom filozófusa. Tanulmányai során Descartes írásaival ismerkedik, baráti köréhez tartozik Robert Boyle a modern kémia egyik megalapítója, és Isaac Newton.

Locke legfontosabb művei az "Értekezés az emberi értelemről" és a "Levél a vallási türelemről".

Locke Bacon és Hobbes materialista filozófiáját részletes ismeretelmélettel bővíti. Az ismereteket vizsgálva arról ír, miszerint legfontosabb feladat az ismeretek eredetének vizsgálata. Szembeszáll Descartessel, aki a velünk született ismeretek tana mellett érvel.

Locke szerint nincsenek velünk született elvek, elméleti ismeretek. Ugyanigy nincsenek velünk született erkölcsi elvek sem. Az emberi tapasztalatot megelőzően semmi nincs az emberi elmében. Az emberi elme "tabula rasa" - tiszta lap. Valamennyi ismeretünk azokból az eszmékből épül fel, amelyek a tapasztalatból erednek.

A tapasztalat két forrásból táplálkozik. Az érzékelésből, amelynek során a külvilág tárgyai hoznak létre bennünk bizonyos eszméket, és a reflexióból, ami az elmének saját magára irányuló figyelme. A reflexió nem a külvilágról, hanem a saját belső világunkról, az elme működéséről ad képet.

Locke részletesen foglalkozik a tapasztalás során megszerzett ismeretek rendszerezésével, a tudás és az igazság jellemzőivel.

Társadalomelméleti nézeteiben Locke - Hobbeshez képest - tesz egy lépést előre, és tesz egy lépést hátra. Visszalép, amennyiben a királyi hatalmat istentől eredezteti, előrelép, amennyiben azt hirdeti, hogy az emberek nem egymással, hanem a királlyal - uralkodóval - kötnek szerződést. Ez a tanítás azért előrelépés, mivel ebből - szerződésszegés esetén - következik az uralkodó felelősségrevonásának elismerése.

Locke a magántulajdont a személyes munkából vezeti le, ezzel megalapozza a polgári társadalom klasszikus magánjogi tulajdonfelfogását.

Locke a kompromisszum filozófusa. Kompromisszumhirdetése jól látható valláselméleti írásaiban. Társadalmi tanításában nagy szerepet kap a vallás és a kereszténység elismerése. Locke vallási türelemre int, ami a vallási intolerancia korában figyelemre méltó gondolkodói tett.

Rene Descartes

és az újkori polgári filozófia fordulata

Descartes az újkori polgári filozófia egyik legnagyobb hatású gondolkodója. Műveinek, gondolatainak széles körű befolyása nemcsak annak köszönhető, hogy Descartes kiváló ismerője és művelője kora matematikájának és geometriájának, hanem Descartes eredeti kérdésfeltevésének is. Descartes filozófiájának kialakulásában nagy szerepet játszott a korabeli francia és holland kultúra. Descartes maga is Hollandiában telepedett le, itt vélte megtalálni a munkájához szükséges nyugalmat. Holland tartózkodása alatt Descartes kapcsolatba került a korabeli természettudomány kiemelkedő képviselőivel.

Descartes kiindulópontja a helyes módszer megtalálásának követelménye. A módszer kidolgozásához elengedhetetlen egy végső bizonyosság - evidencia - megtalálása. A végső evidenciára, mint szilárd kiindulópontra támaszkodva felépíthető a szilárd világkép, megtalálható a módszer - tanítva.

A végső evidencia keresése megköveteli Descartestól kora tudományos előítéleteivel való leszámolást. Korának tévedéseit Descartes a módszeres kétely segítségével tárja fel. A módszeres kétely, az ismeretkritika, segítségével megtisztítható a világ minden tévítélettől és hamis igazságtól.

Descartes először az érzéki megismerést veszi célba. Az érzéki megismerés bizonytalanságának, tévedésekre alkalmas voltának felfedezése nem új a filozófiatörténetben. (35) Descartes azonban a racionális megismerés folyamatait is aláveti a módszeres szépségszisztematikájának. Descartes a megismerés egész folyamatát bírálattal illeti, ebben továbbmegy elődeinél.

Ha a megismerés nem nyújt biztos támasztékot az ember számára, akkor hol található az evidencia? A szilárd pont, a gondolkodás ténye. Descartes híres tétele szerint: Cogito ergo sum; gondolkodom, tehát vagyok. Ezt a tételt - írja - minden aggály nélkül el lehet fogadni a filozófia első elveként.

Descartes evidenciája a gondolkodás ténye. A gondolkodás mint alapelv már Descartes számára is kevés, hiszen feltehető az a kérdés, hogyan jutok a gondolkodásom tudatára, a gondolkodás tényének evidenciá-

(35) Az ókori szkepticizmus bíráló alá vetette azokat a filozófiai nézeteket, amelyek az emberi megismerést az emberi tapasztalatra alapozták. Kimutatták, hogy az érzékek hogyan torzítják a világról alkotott képünket, hogyan befolyásolják a valósághoz való viszonyunkat.

jára? Descartesnak tétele bizonyításához támasztékra van szüksége, ezt a támasztékot meg is találja Isten szubsztanciájában. Isten az, aki - mint szubsztancia - végső soron biztosítja az alapevidencia helyességét.

Descartes a "szilárd pont" megtalálása után nekilát a világ felépítésének leírásához.

A gondolkodás a gondolkozó szubsztanciában nyilvánul meg. A gondolkodó dolog (res cogitas) mellett áll a kiterjedt dolog (res extenza) ami szintén szubsztancia. A res extenza gondolkodás nélküli, testi szubsztancia, a mechanika törvényszerűségeinek világa. Descartes szerint a res cogitas és a res extenza között is az isten, mint harmadik szubsztancia közvetít.

A három szubsztancia egymáshoz való viszonyának leírásából építi fel Descartes a világot. Isten közvetít a gondolkodás és a testek között, a közvetítés során alakítja ki a gondolkodásban a valóság leképezésére alkalmas fogalmakat. Descartes filozófiájában itt lép be a Locke által birált - velünk született eszmék tana. Isten ugyanis a külvilág - a res extenza szubsztanciájának - tudását a születés alakulásában helyezi el a gondolkodásban. Erre a világrépre Descartesnak azért van szüksége, mert másképpen nem biztosítható a megismerés, másképpen nem igazolható a világ fogalmi elsajátításának valósága. Descartes saját gondolati konstrukciójának áldozatává válik, hiszen a gondolkodást és a testek világát ő maga választotta el egymástól.

Descartes embere két szubsztancia együttesére hasadt ketté. Az emberi test - gondolkodás nélküli, az emberi gondolkodás pedig - független az anyagi világtól. Descartes filozófiai nézete nagy eredmény a vallásos ideológiákkal szemben - az ember része a testek világának - de egyuttal lehetőséget ad az ember változásainak mechanikus magyarázatára - az ember a mechanika törvényei szerint mozog. Descartes a világ felépítése során nem a módszeres kételyt alkalmazza. A valóság gondolati leírásának módszere nem azonos az evidenciakeresés módszertanával. Különválasztja a kutatás kételyre és hipotézisre épülő módszertanát a kifejtés módszerétől. Ezzel a tudományos-ismeretelméleti tanításával utat nyit Marx számára, aki a Tőke módszeréről Descarteshez hasonlóan vélekedett. (36)

(36) Marx a Tőkében arról írt, hogy a kutatás és a kifejtés módszertana eltérnek egymástól. A problémák elméleti megfogalmazása, a valóság kérdéseinek tudományos fogalmi nyelvre történő lefordítása nem egyenlő a tudományos problémákra adott válaszadás módszerével. A kifejtés már a megoldás tudásának birtokában, egy sajátos logika szerint történik, olyan módszer alapján, amelynek csomópontjai nem a kérdés, hanem a válaszadás köré épülnek. E módszerre példa Marx Tőkéje.

Descartes emberfelfogása több problémát rejt magában. Az ember kettéhasadásának ténye mellett jeleznünk kell a gondolkodó szubsztancia és a testi dolgok világa egymáshoz való viszonyában rejlő problémákat. Isten mint közvetítés pótlék, de vajon minek a pótléka? Miért van szükség az ember és a külvilág kapcsolatában isteni közvetítésre?

A kérdés megválaszolása előtt tisztázni kell a polgári filozófiák általános jellemzőjét. (37) A polgári filozófiák fő jellegzetessége, hogy az emberi gyakorlatot, a praxist nem ismerik el filozófiai tényként. Marx - szemben a polgári filozófiákkal - megállapítja, hogy az ember és a világ között egyedül az emberi praxis, az emberi gyakorlat képes közvetíteni. Ez a gyakorlat, ez az "emberi tárgyi tevékenység" hozza létre a tárgyi kulturát, az értékeket, az erkölcsi-társadalmi normákat, a társadalmat, annak intézményrendszerével együtt. Az ember külön áll világtól, de a világ termelésének és ujratermelésének cselekvő részese. A világ ujratermelése emberi tettek következménye, ebben a folyamatban az ember nemcsak hozzáad a valósághoz, hanem el is sajátítja azt.

A polgári filozófiák nem ismerik el a praxist, az emberi gyakorlatot. Emiatt nem tudják helyesen felfogni az ember és a világ közötti viszonyt sem. Emberfelfogásuk megmarad a gyakorlat nélküli, társadalmi tevékenységektől megfosztott ember leírásánál. Az általuk adott emberkép az izolált, elszigetelt ember világát tükrözi.

Descartes evidenciát kereső embere is izolált, társadalmi lényegétől - tevékenységétől - megfosztott ember. Szerinte az evidencia, a biztos pont az egyén belső világában található meg.

Megoldása közel van Kierkegaard megoldásához, (38) akinél az ember önmagát választva találja meg a biztos pontot, az abszolútumot.

Descartes szilárd kiindulópontját a gondolkodásra redukált ember adja meg. A descartesi filozófia így a polgári társadalom szerkezetének filozófiai-logikai kifejezője is. A polgári társadalom árutermelői éppilyen elszigetelt világban élnek, mint Descartes embere. A polgári társadalom az egyéni árutermelésen alapul, olyan árucserre viszonyokon, amelyekben az ember a piac véletlen aktusain keresztül kapcsolódik be a társadalom össztermelésébe, a társadalom mozgását rajta kívül érvényesülő természeti törvényként - nem a saját tevékenységéhez kötődő

(37) Marx a Feuerbach-tézisekben adta a polgári gondolkodás kritikáját. Logikai és társadalomfilozófiai szempontból a polgári gondolkodás fő fogyatékoságának azok praxisnélküliségét tekintette.

(38) Kierkegaard azt tanította, hogy az embernek önmagában kell keresnie az abszolútumot, létének alapját önmagát választva találhatja meg.

társadalmi törvényként - érzékeli, ⁽³⁹⁾ egyedül áll szembe a társadalom egészével. Az egyén társadalmi szubsztanciája az egyénnel szemben érvényesül, saját tevékenységének eredményeihez - mint idegen dolgokhoz - viszonyul. Ebben az elidegenedett társadalomban valóban az egyén elszigetelt, redukált léte lehet a biztos pont.

Descartes evidenciája a létező, valóságos világban rejlő evidencia. Igaz az, hogy minden összeomlott (erkölcs, tudományos ismeret), de ennek ellenére mégis ebben a világban kell és lehet megtalálni az emberi lét alapját - hirdeti. A gondolkodással szembenálló dolgok világa Descartes számára éppúgy a szubsztancia fogalom alá tartoznak, mint az Isten; a tárgyi világ még nem értéktelenedett el. A tárgyak világának értéktelen jellegét a későbbi polgári filozófia - Heidegger - hirdeti meg. Descartes különálló szubsztanciáit összeköti valami (Isten), hirdetve ezzel a kapcsolatteremtés lehetőségét.

Amikor a polgári társadalom fejlődése során végleg elveszti - elidegeníti - az emberi közvetítések világát, akkor mondja majd ki Nietzsche, hogy "meghalt az isten", nincs többé esély sem az ember és a világ közötti tradicionális kapcsolatteremtésre.

Az angol gondolkodás fordulata

G. Berkeley

Berkeley Írországban született. Tanulmányai alatt megismerkedett Descartes, Locke, Newton írásaival. Papi pályára lép, 1734-ben püspökké szentelték.

Berkeley filozófiai munkásságát az ateizmus és a materializmus elleni harc töltötte ki. A materializmussal vívott harca során arra a gondolatra jutott, ha az anyag fogalmát sikerül kiiktatni, akkor a materializmus és az ateizmus elveszti legfőbb támaszát. Berkeley filozófiája szerint egy minden gondolkodástól, megismeréstől független szubsztancia nem létezik.

⁽³⁹⁾ Marx a tőkés társadalom szerkezetét a Tőkében írja le. Itt elemzi az elidegenedést, mint a tőkés társadalomban domináló tendenciát. Az elidegenedés során az ember saját, személyes kapcsolatait, viszonyait dologi formát öltenek - mondja Marx - az ember a dolgokkal való szembenállásban saját társadalmi lényegével áll szemben.

Az egyes dolgok léte érzékelésükben áll - esse et percipi - a dolgok az érzetekben léteznek. Tételének bizonyítására a következő érveket hozza fel: Ha megvizsgáljuk az egyes dolgok sajátosságait, azt láthatjuk, ezek a dolgok bizonyos eszmék kombinációi. Lehetetlen, hogy ezek az eszmék az emberi elmén kívül, az emberi értelemről függetlenül létezzenek. Mivel minden dolog az elmében rejlő képzetek kombinációja, ezért az egyes dolgok is csak az elmében léteznek.

Berkeley filozófiájában jelenik meg legtisztábban az a tanítás, amit szubjektív idealizmusnak szoktak nevezni. ⁽⁴⁰⁾

Berkeley filozófiáját vizsgálva feltehető az a kérdés, hogy ha minden dolog az elmében létezik, hol létezik Isten? De feltehető ez a kérdés is, mi biztosítja az érzetek között a helyes összhangot?

Berkeley szerint minden érzet forrása az Isten, és az isteni akarat okozza az érzetek között létrejövő összhangot is. A helyes megismerés biztosítója Istenben található.

Berkeley nem akarja a tudományos kutatások lehetőségét megkérdőjelezni, de tanításának vannak tudományellenes következményei. A tudomány ugyanis mindig a tárgyi - létező - világról állít valamit. A tudományos állítás értelmetlen lesz, ha a tárgyi világ nem létezik. Nincs értékük a tudományos kijelentéseknek, ha Berkeley mintájára a tárgyi világot megfosztjuk lététől.

David Hume

Hume filozófiájában a polgári osztály ellentmondásos követelményei jutnak felszínre. Ez az ellentmondás abból adódik, hogy a polgárság biztosítani akarja a természettudományos eredmények felhasználását - azok ideológiai konzekvenciái nélkül. Hume harcol a túlzott szkepticizmus ellen, miközben kételkedik a külvilág kauzális összefüggéseiben. Hume munkáinak többsége ugyanakkor nem az ismeretelméleti kérdéseivel foglalkozik, hanem az erkölcs és politika világával, Marx Humeot a politikai gazdaságtan kiemelkedő képviselőjeként tartja számon.

Hume mondanivalójának kifejtését az érzékelés folyamatának elemzésével kezdi. Ismereteinek alapját a tapasztalat útján nyert érzetek, benyomások képezik. De honnan erednek a benyomások? teszi fel a kérdést.

⁽⁴⁰⁾ Szubjektív idealizmus: Azoknak a filozófiai iskoláknak az átfogó neve, amelyek az egyéni tudat elsődlegességét hangsúlyozva építik ki világképeiket.

Ezt a kérdést Hume nem tudja megválaszolni. Azt nem tagadja, hogy létezhetnek tőlünk független tárgyak, és a benyomások ezekből származnak, de az is lehetséges, hogy az anyagi világ nem létezik és ekkor a benyomásokat a szellemi világ hozza létre. De még az is lehetséges, hogy a benyomások magából az elméből keletkeznek.

Hume szerint ezek között a lehetséges válaszvariációk között nem tudunk dönteni. Meg tudjuk a képzetek, érzések, benyomások létét állapítani, de eredetüket nem tudjuk feltárni.

Humenak az okságról vallott tanítása nagy hatást gyakorolt a későbbi gondolkodásra. Azt állítja, miszerint a tárgyak között nem állapíthatunk meg semmi szükségszerű kapcsolatot, pusztán abból a tényből kiindulva, hogy az egyik eseményt követi a másik. A dolgok egymásután következése nem alapozza meg az oksági összefüggéseket. Engels Humenak ezt a véleményét nagy elismeréssel említi, de hozzáteszi, hogy az emberi gyakorlat próbája már elég alapot ad az oksági összefüggések megállapításához.

Minek köszönhetjük, hogy az ilyen kapcsolatokat oksági összefüggéseknek tekintjük? Hume azt válaszolja, erre a szokás viszi rá az embereket. A szokás meggyőződése miatt tekintjük az ilyen egymásutániságokat oksági kapcsolatoknak.

Hume szerint ennek ellenére van a valóságnak egy olyan területe, ahol az okság érvényesül. Itt a szükségszerű kapcsolatok is elismerhetők. Ez a terület a matematika területe.

Hume filozófiájának ellentmondásait jól megvilágítja tanításának az a része, amelyben maga is láncszát tör a gyakorlat mellett. Annak ellenére, hogy a valóság léte nem bizonyítható, objektivitásában nem kell kételkednünk. A gyakorlat ugyanis semmisnek mond ki minden ilyen kételyt.

"... a szkeptizmus legszélsőbb elvének nagy cáfolója: a cselekvés, a tevékenység, a közönséges élet foglalkozásai." Hume egyfelől - ismeretelméletében - nem ismeri el a gyakorlatot, másfelől - a társadalom területén - érvényesnek és bizonyító erejűnek tekinti a szkeptizmus elleni harcában.

Az ellentmondás egyik feloldása a humei filozófián belül az a tanítás, hogy az emberi vizsgálódásokat arra a területre kell szorítanunk, ahol képesek vagyunk bizonyos eredményeket elérni. E terület a matematika területe.

Hume biztosítja a polgári társadalom gyakorlatát - és visszavonul a matematika sáncai mögé. Az élet törvényszerűségeit mint szükségszerű ismereteket nem ismeri el, viszont nem kételkedik a matematika igazságában.

Hume ellentmondásos filozófiája mögött az angol polgárság igénye húzódik meg. A polgárság, uralmának megszilárdítása után, létszükségletként biztosítani akarja a sikeres természetkutatásokat, amelyre az ipar fellendülése miatt szüksége van. De ez a polgárság nem akarja vállalni a természettudományos kutatások eredményeként felvázolható világgépet, inkább bizonytalannak tekinti az emberi megismerőképességet.

Hume filozófiájának kettőssége bizonyos esetekben rendkívül hasznosnak bizonyult. Az ismeretkritika alkalmas a vallásos dogmarendszerek igazságainak megkérdőjelezésére, a teológia bírálatára.

Hume legnagyobb hatását Kantra gyakorolja. Kantot - ugymond - Hume ébresztette fel dogmatikus szendergéséből. Humeot ismeri el filozófiai őseként a XX. századi polgári filozófia egyik áramlata - a neopozitivizmus is.

Az emberi teljesség reményében Benedictus Spinoza filozófiája

Spinoza Hollandiában élt. Abban a Hollandiában, amely Marx szavai-val: "a XVIII. sz. tőkés mintanemzete volt." A Németalföldön kialakuló polgári fejlődés széles körű lehetőséget adott a tudomány és a művészet számára. Descartes is Hollandiában keresett menedéket, itt alkotott a kor nem egy kiemelkedő művésze és tudósa.

A kedvező társadalmi körülmények nem minden esetben kedveztek a szabadgondolkodásnak. Spinozát az amszterdami zsidó hitközösség - miután tanáinak visszavonására nem tudta kényszeríteni - istentelen tanítása miatt kitákozta. A kiátkozás egyet jelentett a létfeltételek megvonásával, ezután Spinoza üvegcsiszolóként kereste kenyerét.

Spinoza gondolkodói törekvése egybeesett életének legfontosabb problémájával, az emberi szabadság lehetőségének kérdésével. Etikájának mondanivalója a szabadság biztosítása, az emberi boldogság útjának keresése.

Descartessel szemben Spinoza egyetlen egy szubsztanciát ismer el. A szubsztanciák descartesi kettősségét Spinoza felszámolja. A res cogitatio és a res extensa a spinozai rendszerben csak a szubsztancia attribútumai, a szubsztancia alárendeltjei.

Spinoza szubsztanciája öröktől fogva létezik, és rajta kívül soha nem létezett más szubsztancia. Nem hozta létre semmi, önmagának oka (causa sui). A szubsztancia lényege és létezése egybeesik, végtelen. Spinoza a szubsztancia természetéről elég homályosan nyilatkozik. Szubsztanciaként mindig istent, vagy a természetet emlegeti, a kettőt azonosnak tartja. Isten és a természet azonosításával Spinoza az ujkori panteizmus egyik képviselője. Monista rendszere materializmusra valló gondolatokkal telt, istent fejtegetéseiben mindig a természet törvényszerűségeivel írja le. Spinoza a merev, szigorú determinizmus képviselője, világgépében az isteni teológiának semmiféle helye nincs. Determinizmusának következtében kiküszöböli az emberi akaratszabadságot, azt hirdeti, hogy a világ éppen olyan, amilyen, a természet rendje megváltoztathatatlan.

Spinoza a res cogitas és a res extenza viszonyáról, mint az ismeret-elmélet alapkategóriáinak viszonyáról úgy nyilatkozik, hogy a képzetek rendje megegyezik a dolgok rendjével. A két attributum szinkronban van egymással, de ezt a megegyezést - a megismerés alanva és tárgya közötti helyes viszonyt - a szubsztancián keresztül történő kapcsolat biztosítja. A tudat tehát nem viszonyul közvetlen tárgyához, csak a szubsztancia segítségével ismerheti meg azt.

Spinoza merev fatalisztikus világa ellentétben áll saját törekvésével, a szabadság biztosításával.

Ez az ellentmondás látszólagos. Spinózánál, szükségszerűség szerint, csak az indulatok alatt élő emberek élnek. Az az ember, aki alá van vetve az indulatoknak, nem él szabadon. Az emberi szabadság kezdete az indulatoktól való megszabadulásban rejlik. Az emberre az a jellemző, - és ez a szabad ember egyik tulajdonsága - hogy képes uralkodni az indulatain. A szabadság azonos isten értelmi szeretetével. E gondolattal Spinoza a természettel - szubsztanciával - való kapcsolattartásban jelöli meg a szabadság elérésének útját. A természetszubsztancia értelmi szeretete biztosítja az egyéni autonómiát, mert a szabadság nem más, mint szabadon rendelkezni önmagukkal.

Spinoza etikai gondolatai előzményei annak a hegeli-marxi véleménynek, miszerint az egyén szabadsága csakis a szubsztanciális egésszel történő kapcsolat útján érhető el. Hegel és Marx történetinek tekinti - amit Spinoza isten és természet azonosságaként emleget - a szubsztanciát.

Spinoza társadalmi tanítását is a szabadság biztosításának igénye hatja át. Már Etikájának rendeltetéséről is így nyilatkozik:

"... hasznára van ez az elmélet az állami közösségnek, amennyiben arra tanít, hogyan kell a polgárokat kormányozni és vezetni, t. i. úgy hogy ne szolgaságban éljenek, hanem szabadon cselekedjék a legjobbat."(41)

Spinoza államelméletének középpontjában ezért a demokratikus kormányzás szabályainak kidolgozása áll. Spinoza kései politikai tanulmányában észreveszi, hogy a szabadság biztosításához nélkülözhetetlen az intézményes garanciák.

Spinoza jellemzi a szabad embert. A szabad ember önmagának meghatározója, szabadsága egyúttal boldogsága. A boldogság nem az erény jutalma, hanem az erény maga. A vágyait megfékezni tudó ember képes kikapcsolni az önzést, az irigységet, a hazugságot.

(41) Spinoza: Etika. Helikon 1969. 115. old.

Spinoza elítéli kora önző - polgári - egyéneit. Elítéli, de a polgári individuum szemszögéből veszi bírálata alá őket. Az önmaga által determinált, individuális szabadságát élvező ember is a polgári individuum, de ez az ember szabadságának elérésekor képes túllépni önmagán, képes legyőzni etikai meghatározottságát. Spinoza képesnek tartja a polgári egyént arra, hogy az emberi fejlődés lényeges értékeinek reprezentánsa legyen.

Spinoza leírja a polgári individuum kettősségét. Egyrészt individuálisan önző, korlátolt egyén. Másrészt szabad lény, akinek individuális helyzete lehetőséget ad egyénisége megteremtésére.

Spinoza érdeme, az embert megpróbálja kibontakoztatni, felemeli a szabadság birodalmába. Kísérlete megmarad polgári talajon, a polgári filozófia kérdésfeltevéseinek burkában. Az emberi szabadság mint minden egyes számára elérhető szabadság nyilvánul meg, a szabadság elérésének lehetősége nem adatik meg az emberi nemnek, mint egyetemes közösségnek.

Tanítása Schelling, Hegel, Marx gondolataira gyakorol nagy hatást. Törekvését, hogy az emberi világot egy egységes világon belül magyarázza, a klasszikus német filozófia ujitja fel. Az a kérdés pedig, amivel a szabadság lehetőségeire kérdez rá, Marx alapkérdésévé válik.

A francia felvilágosodás filozófiája

A francia társadalom polgári forradalma lényegesen különbözött az angol és holland polgári átalakulástól. A francia polgári forradalom lényegi jegye a politikai forradalom - és a következetesen végigvitt osztályharc - volt. A francia forradalom előtti filozófiák tanításai a jakobinusok és a különböző politikai csoportok ideológiájában jelentős helyes foglaltak el. A filozófia mint a politikai ideológia eleme, szerepet játszott a szociális mozgalmakban is. (Babouff)

A francia filozófia sokszínűségét nemcsak széles társadalmi hatása jelzi. Összetettsége megmutatkozik a kor filozófusainak életében. Egy-más mellett élnek tanítások és gondolati rendszerek. A fiziokraták mellett jelen vannak a merev, mechanikus determinizmus képviselői, a deizmus hirdetői és a dialektikus gondolkodás képviselői.

A színes és tarka szellemi élet több közös sajátosságot mutatott. Közös a kor gondolkodóiban a feudális társadalommal való szembenállás, és közös az elkövetkezendő társadalom törvényszerűségeinek kutatása. De közös gondolkodói hagyományról tanuskodnak a kor gondolkodóinak antropológiai elméletei is.

A francia filozófusok közös vállalkozásának eredményeként születik meg a francia Enciklopédia. Az Enciklopédia a kor tudományos eredményeinek összefoglalása kívánt lenni, olyan mű, amelyben az emberi tudás,

az emberi ész bizonyosságát adja világmegismerési képességének, egyetemes érvényességének. A vállalkozás a tudományok egységét és a társadalom életében játszott fontos szerepet is hivatva volt a kor közvéleménye előtt reprezentálni.

Voltaire

Voltaire éles tollu, szatirikus elme. Írásaiban, röpirataiban a francia feudális társadalom visszasságait tárja fel. Több esetben személyesen fellép a feudális jogszolgáltatás igazságtalanságai ellen. Írásaiban elsőknek hívja fel a figyelmet a feudális társadalom és a vallás összefüggéseinek kérdésére.

Valláselmélete propagandisztikus jegyeket visel magán. A vallást csalásnak tekinti.

Voltaire élesen szembeszállt Leibnitz-cel, aki azt hirdette, hogy ez a világ a létező világok legjobbika. Voltaire kimutatja (a "Candid"-ban) az erkölcsi és társadalmi értékrend relativizmusát, történelmi érvényét. A világ - bizonyítja Voltaire - nemhogy nem a létező világok legjobbika, hanem a lehető legrosszabb - a vak akarat uralkodik benne. Candid boldogságát végül a polgári - szorgoskodáson alapuló - kistermelői létben találja meg. Voltaire a világból való kiutat a polgári társadalom világ felé keresi.

Montesquieu

Montesquieu hatása a társadalomelmélet területén jelentős. A valóságos társadalmi mozgásokat igyekszik vizsgálni, ennek egyik dokumentuma a "Rómaiak nagysága és hanyatlásának okairól szóló elmélkedések" c. munkája. Történelmi vizsgálatainak értékéből levon, hogy a társadalom mozgásainak okai közül az lélektani okokat (torzskodás, állhatatosság) túlértékeli.

A "Törvények szelleme" c. munkájában a földrajzi determinizmus mellett a hatalommegosztás elméletének megteremtője. A földrajzi determinizmus szerint egy ország törvényeit, azok minőségét, az ország földrajzi-természeti tényezői határozzák meg. Montesquieu ezek mellett az okok mellett természetesen elismeri a társadalmi-történelmi hatások jelentőségét (a nép erkölcsi szokásait), de döntőnek a földrajzi környezetet jelöli meg. Montesquieu földrajzi determinizmusa nagy lépés a társadalom fejlődésének anyagi tényezőkkel való magyarázata felé.

Hatalommegosztási elméletében elméletileg szintetizálja az angol polgári fejlődés tapasztalatait. Minden állam három hatalommal rendelkezik: a törvényhozási, a birói és a végrehajtói hatalommal. A politikai szabadságjogok biztosítása miatt - ami minden alkotmány célja - a három hatalmi jogkört más és más személyeknek kell gyakorolni. Külön kell választani a törvényhozói, a birói és a végrehajtói hatalmat. Létre kell hozni egy olyan garanciarendszert, amelynek alapján a három hatalmi ág működése a politikai szabadságjogok megsértése nélkül biztosítható. A garanciák rendszerében kialakul a hatalmi ágak egyensúlya. Montesquieu szerint a törvényhozó hatalmat a nép képviselőinek kell alkotni, a törvények végrehajtását a nép képviselői által választott miniszterek végzik, a bíraskodást pedig ugyancsak a nép képviselői által választott birói testületek gyakorolják. A bíraskodás felett sem a törvényhozásnak, sem a végrehajtó szervnek nincs semmilyen ellenőrzési jogköre, a bíraskodás csak a törvényeknek lehet alárendelve. Montesquieu alkotmányjogi elképzelései számos polgári alkotmánynak képezték az alapját.

Diderot

A francia felvilágosodás képviselői között Diderot a legeredetibb, legjelentősebb gondolkodó. Életműve nemcsak a filozófiai eredményekben jelentős, hanem Diderot nevéhez fűződik a kor nagy vállalkozásának, az "Enciklopédiának" megteremtése is. Mint az Enciklopédia szerkesztője, együtt dolgozik D'Alambert-tel, Voltairrel, Rousseauval, Holbach-al, Helvétius-al. Nemcsak szerkesztőként, hanem szerzőként is kiveszi a munkából a részét.

Diderot filozófiai tanításait aforisztikus formában fejtette ki. Munkásságának három korszakát lehet megkülönböztetni. Amíg az első korszakát az idealizmus jellemzi, addig a harmadik korszakában - a második panteista alkotói perióduson keresztül - eljut a materializmushoz, és ateizmushoz. Filozófiai fejlődése során a dialektikus gondolkodás jelentős képviselőjévé válik.

Diderot elveti azt a mechanikus felfogást, miszerint az anyag képtelen önmozgásra. Az anyag heterogén elemekből áll, a jelenségek sokarcúságát ezeknek az elemeknek a mozgása okozza - tanítja.

A valóság szakadatlan változások színhelye, nincs benne semmilyen abszolút nyugalom. Az abszolút nyugalom nem több absztrakt fogalomnál. A létezés elválaszthatatlan sajátossága a tér és az idő.

Diderot a világ kialakulásának, az élőlények létrejöttének leírásában, a fejlődés elvét alkalmazza. A fajok a természeti mozgások eredményei, ahogy létrehozta őket a természet, ugyanugy ki is pusztítja. Lényegesek Diderot ismeretelméleti fejtegetései. Az emberi érzékelés mellett Diderot

nagyra becsüli az emberi gondolkodást, az emberi értelmet. A valóság birtokbavételének eszközeként a kísérlet és a megfigyelés mellett nagy szerepet játszik az elmélkedés - mondja.

Meg kell említenünk Diderotnak a mechanikus materializmus meghaladására tett kísérletét. E kísérletében kora természettudományaira - mindenekelőtt a kémiára - támaszkodik. Fajfejlődés elméletével a rendszerező természettudomány - Darwin és Linne - előfutárává vált.

Holbach

Holbach fő művében a "Természet rendszerében" foglalta össze a XVIII. sz. mechanikus materializmusának tanítását.

Holbach számára egyetlen egy létező van - a természet. Semmiféle tranzscendens lény nem létezik, a világot nem teremtették. Következetes materializmusa ateizmusba torkollik. Az embernek a természetben kell megteremtenie a boldogságát, ennek eléréséhez a természet tanulmányozása szükséges.

A világ anyagból és mozgásból áll - hirdeti Holbach. A mozgás elválaszthatatlan az anyagtól. Holbachnál felmerül az anyagmegmaradás gondolata is.

Az anyag és a mozgás kapcsolatának helyes felfogása törést szenved azon a holbachi gondolaton, hogy az anyag semmi más, mint az elemek kombinációja. A tárgyi világ valóságos viszonyai pedig a mennyiségi viszonyok.

A természeti eseményeket az örök körforgás jellemzi. A körforgás folyamatában "a természet, mint a fönix-madár, hamvaiból folyamatosan új életre támad".

Holbach nemcsak a természetet fogja fel mechanikusan, hanem a természeti törvényeket is. A természetben egyforma, örök, változatlan törvények működnek, a dolgok abszolút mértékben determináltak "mindent, amit csak látunk, szükségszerű, és nem létezhet másképpen" - írja. A véletlen Holbach számára azonos az indeterminizmussal.

Holbach materializmusát kora idealizmusával szemben értékesnek ítéljük. Holbach determinizmusa alkalmas a társadalmi mozgások szükségszerűségének - a polgári forradalom bekövetkezésének - igazolására. Holbach maga a társadalomról szóló tanaiban nem érvényesíti következetesen filozófiai megállapításait, azt tanítja, hogy az emberek világából a rosszat a felvilágosítással el lehet távolítani. Ezzel a társadalom mozgatóerejének az eszméket tekinti.

Helvétius

Helvétius kifejezetten társadalomfilozófus. Vizsgálódásainak középpontjában az ember áll. Helvétius az ember biológiai törvényszerűségeit kutatja, majd azt tárgyalja, milyen viszonyban van az ember - a testtel bíró lény - a társadalommal, a többi emberrel? Megállapítja, amíg a fizikai világ a mozgás törvényének van alávetve, addig az erkölcsi világ az érdek törvényei szerint változik.

Az emberek erkölcsi különbsége, eltérése az emberek különböző neveléséből származik - mondja. A helyes nevelésnek a köz érdekeit kell szolgálni, de úgy, hogy az egyén érdeke ne kerüljön háttérbe a köz érdeke mellett. A helyes nevelés megvalósítása megköveteli a fennálló zsarnokság megszűnését, mert a zsarnokság alárendeli az egyént.

Helvétius az embert elszakította a társadalmi környezettől, így a nevelés és az egyén helyes viszonyát nem tudta kifejtetni. Nem tudta feltárni a társadalom szerkezetében rejlő, és az emberi differenciákat előidéző okokat sem. (42)

Rousseau

Rousseau gondolatai gyakorolják a legnagyobb hatást a forradalom jakobinus szárnyának ideológiájára. Társadalomelméletének középpontjában a zsarnokság erőszakos megdöntésének igazolása áll.

Társadalmi tanítása a társadalmi szerződéselméleten alapul. Rousseau azonban vizsgálja az emberi egyenlőtlenség történelmi kialakulását is. Az egyenlőtlenség okát a magántulajdon kialakulásában látja. Rousseau a tulajdon történelmi kialakulását vizsgálva helyesen utal arra a történelmi tényre, hogy a tulajdon létrejöttét a munkamegosztás kialakulása tette lehetővé.

(42) Helvétius nevéhez fűződik az értelmes önzés elméletének kidolgozása. Helvétius az emberi természetet örök természetnek tartotta, olyan természetnek, amely maga is résztvesz az emberi társadalom fejlődésében. A társadalom fejlődésében az emberi természet az ember eredendő önzésével vesz részt, az önzés a társadalom előrelépésének lényeges oka. Helvétius az egyéni érdeket igyekezett összhangba hozni a társadalom érdekeivel, az egyéni cselekedetek kritériumának a társadalmi érdeket tartotta.

A legnagyobb fokú egyenlőtlenség az emberek között a zsarnokságban létezik - tanítja Rousseau.

A zsarnokot el kell üzni, azután meg kell alapítani az új társadalmat. Az új társadalom nem jelenti a civilizálatlan világhoz való visszatérést. A megszülető társadalmat a viszonylagos vagyonegyenlőség jellemzi majd. Rousseau tanításában a kispolgári mozgalmak jelszavai hordódnak ki filozófiai szinten.

Az új társadalom alapját az emberek elidegeníthetetlen jogosultsága képezi. Erről a társadalmi szerződés megkötésekor sem mondtak le. Az egymással szerződő emberek ugyanis szuverenitásukat megtartják, ezért a hatalom végrehajtója köteles mindig a szuverén közakarathoz engedelmessé válni. A szuverenitás biztosítása miatt kell a zsarnokságot is felszámolni, a zsarnok uralmának megdöntése az emberi jogok helyreállítása, az eredendő népszuverenitás érvényesítése.

Rousseau "Emil" c. munkájában fejti ki nevelélméletét. Ebben kritikáját adja a civilizációnak, és bírálja a vallást és az egyházat. Valláskritikája ellenére a vallásnak az új társadalomban lényeges szerepet szán, a polgárok erkölcsi nevelése miatt szükségesnek tartja további fennállását. Az új társadalomban megmaradó vallás az "ész" vallása lenne, nem pedig a kereszténység.

Rousseau bírálója - magántulajdonelmélet a példa rá -, de ugyanakkor igenlője is a polgári társadalomnak. A tőkés társadalom létrejötté előtt annak számos ellentmondására mutat rá. Tanai a szociális egyenlőséget követelő mozgalmak tanításaiban találnak visszhangot. (Babouff)

V. A KLASSZIKUS NÉMET FILOZÓFIA TÖRTÉNETE

A német polgári átalakulás sajátosságai

A német polgári átalakulás Európa nyugati feléhez viszonyítva megkésett polgári fejlődés volt. A megkésett társadalomfejlődés sokoldalú és ellentmondásos helyzetet eredményezett.

A polgári fejlődés elmaradottsága, az ipar, a kereskedelem lassú ütemű kibontakozása, a politikai széttagoztság egyfelől kétségtelenül a "német nyomorúság" (Marx) számottevő elemei.

Másfelől a német polgárosodás a társadalmi fejlődésnek egy olyan speciális útja, amely a városi kézműiparon alapult. A polgárság ennek következtében helyi keretek között indul fejlődésnek. A polgári fejlődés embrionális kibontakozásának következménye az egyoldalú fejlődés és az össztársadalmilag egységes praxis hiánya.

A német társadalom belső elmaradottsága élesen jelentkezik, ha az európai társadalmak XIX. sz. -beli fejlődését vesszük szemügyre. Amikor a német polgárság öntudata éppen csak kialakulófélben van - ez majdnem egybeesik a klasszikus német filozófia korával - a szomszéd Franciaország már tuljutott a radikális fordulóponton, már felvillantott néhány, a polgári forradalom előtt jelentkező - alternatívát.

A polgári forradalmak eseményei számos megoldásra váró kérdést vetettek fel. A gondolkodásnak válaszolnia kellett arra a problémára, vajon hova vezethet a forradalom, hogyan egyeztethető össze a politikai terror az erkölccsel, mi a helyes viszony a tudomány és a politika között.

E kérdések a német gondolkodók számára egy fejlettebb társadalmi közegben fogalmazódtak meg. A német polgárság saját polgári átalakulása előtt kénytelen volt szembenézni a polgári forradalom után jelentkező problémákkal. A történelmi megkésettség szorította rá a német filozófiát arra, hogy társadalmának alternatíváit a történelem változó, fejlődő, egységes folyamatában gondolja végig. Ennek hatására született meg Hegelnél a történelemnek, mint egyetemes folyamatnak filozófiai szintű vizsgálata -, a történelem filozófiája, de ennek köszönhető, hogy a német gondolkodás középpontjában a társadalmi gyakorlat kérdései álltak.

A német filozófia nemcsak a Nagy Francia Forradalom hatása alatt fejlődött, kérdéseit és válaszadásait befolyásolta a német polgárságnak a német polgári átalakulásért vívott küzdelme is. A német feudális társadalmak elutasítása, az új társadalmi berendezkedés követelése egységesen jellemezte a német klasszikus filozófia gondolkodóit.

A klasszikus német filozófia a német filvilágosodás, a német művészet és irodalom hatására fogalmazta meg problémáit, alakította ki kategóriarendszerét. A szentimentalizmus, a német irodalmi irányzatok ebben éppúgy szerepet kaptak, mint Goethe, Schiller, Lessing. Meg kell említenünk a német romantika - mindenekelőtt Hölderlin - hatását is.

A klasszikus német filozófia előzményeit a XVI-XVII. sz.-ban kell keresnünk. A német misztika, valamint Leibnitz, Herder gondolatai emelhetők ki ebből a korszakból.

A klasszikus német filozófia a polgári gondolkodás legnagyobb eredményeit éri el. Betetőzője és ugyanakkor összefoglalója a polgári filozófia addigi történetének. Számos kérdés másként vetődik fel, és újszerűen vizsgálja szokot a kérdéseket is, amelyek már Arisztotelesz óta a gondolkodás napirendjén szerepeltek.

Kant-Fichte-Schelling-Hegel vonulat ismerete fontos a marxi életmű megértésének szempontjából. Marx számára nem egy esetben éppen a klasszikus német filozófia adott kiindulópontot, de a klasszikus német filozófia közvetítette a marxizmus számára azokat a módszertani, fogalmi eszközöket, amelyeket a marxizmus alapjaiként említünk.

Immanuel Kant

Kantot filozófiai munkássága, gondolkodói alakja, fogalmi precizitása egyaránt kiemeli a filozófia történetéből.

Kant élete egyhangu, szinte ki sem mozdul szülővárosából, Königsbergből. Nagy tudású filozófus, egyetemi éveit matematikát, filozófiát és természettudományt tanult. Sokoldalúságát jelzi természettudományos teljesítménye, 1755-ben jelent meg "Az ég általános természettörténete és elmélete" c. munkája. Ebben fejti ki a naprendszer keletkezésének - később Laplace által matematikailag igazolt - elméletét. Kant hipotézisének felállításával a modern kozmogónia uttörőjévé vált. Filozófiailag e munkának jelentős eredménye a fejlődés gondolatának érvényesítése.

Kant saját filozófiai tevékenységének fordulatót a "Tiszta ész kritikája" (1781) c. művének megjelenéséhez köti. E műtől számítandó Kant kritikai korszaka. (43) A "Tiszta ész kritikája" után jelent meg (1788), a

(43) Kriticismus alatt Kantnak azt a tanítását szokták érteni, amely az emberi megismerőképességet veszi bírálat alá. A kritikai filozófia tartalmazza az ész megismerő formáinak, a tudás határának vizsgálatát is. Kant után, a kanti filozófiát egészében is kriticismus néven emlegetik.

"Gyakorlati ész kritikája", amely Kant etikai tanítását tartalmazza. Harmadik kritikája - az "Élőerő bírálat" - Kant esztétikájának, antropológiájának kifejtése. A három "kritika" belső fogalomrendszere összefügg egymással, egy egységes filozófiai fogalmi rendszer részeként tekinthetők.

A három kritika megjelenése után Kant filozófiai munkásságának centrumába a vallás és a történetfilozófiai kérdések állnak. Kísérletet tesz egy történelemelmélet kidolgozására is. Művei között meg kell említenünk az "Örök békéről" írt tanulmányát (1795); Kant e művének vezérvonala az emberi haladás. Kant az első polgári filozófus, aki filozófiailag kidolgozza a haladás fogalmát.

Lenin szerint a kanti filozófia ingadozás materializmus és idealizmus között. Lenin megállapításának helyes értelmezéséhez megvizsgáljuk Kant ismeretelméleti nézeteit. (44)

Kant filozófiájának megalapozásakor abból a megállapításból indul ki, hogy a tudományok művelői között nincs egyetértés a tudományos módszer tekintetében, utkeresésük nem más, mint a sötétben való tapogatódzás. Meg kell tehát találni a tudás biztos útját, még akkor is, ha ennek a biztos utnak a megtalálása olyan dolgokról való lemondást kívánt, amit eddig a tudósok általános célul tűztek ki maguk elé.

A tudomány eredménytelenségének a tudományos dogmatizmus az oka - mondja Kant. A dogmatizmus alatt - ami empirizmus és racionalizmus egyaránt - Kant azt a filozófiai véleményt érti, miszerint az ember képes megismerni a valóságot. A valóság megismerésének lehetőségében sem az empirizmus, sem a racionalizmus nem kételkedik, különbözőségük az ismeretek forrásának kérdésében jelenik csak meg.

A helyes tudományos megismerés biztosításához tehát az ész saját, belső megismerőképességének kritikáját kell elvégezni. Meg kell vizsgálni az ész megismerő tevékenységét, fel kell tárni annak határait.

Kant e ponton nyúl vissza Hume szkepticizmusához. Saját bevallása szerint Hume volt az a gondolkodó, aki a dogmatikus ábrándozásból őt felébresztette.

A kanti kiindulópont tartalmazza egyrészt annak a lehetőségét, hogy a megismerés folyamatát, a megismerés során alkotott kategóriákat szubjektívizáljuk, de tartalmazza azt a lehetőséget is, hogy az emberi gondolkodás belső - logikai törvényszerűségeinek feltárására kísérletet tehesünk.

Kant a maga kérdésfeltevésének újdonságát "kopernikuszi fordulatként" emlegette - utalva ezzel filozófiájának szemléleti fordulatóra.

Kant a megismerő ész tevékenységének feltárásakor szembe kerül azzal a kérdéssel, léteznek-e a külvilág tárgyai? Kant ezek létét, hatásukat

(44) Lenin e nézetét a "Materializmus és empiriokriticismus" c. munkájában fejtette ki. (LÖM 18. köt.)

a megismerés folyamatára elismeri, de azt, hogy ezeket a tárgyakat megismerhetnénk, már egyértelműen tagadja.

Miért nem ismerhetők meg ezek a "magánvaló dolgok"?⁽⁴⁵⁾ Azért, mert a tér és az idő, amelyben a külvilág tárgyait szemléljük, nem objektív kategóriák, nem a valósághoz tartoznak, hanem a szemlélet formái, a megismerő alany tapasztalás előtti - a priori - kategóriái. A tér és az idő, mint szubjektív kategóriák - mint sajátos szemüvegek - megakadályozzák a magánvaló dolgok megismerését.

Mivel a tér és az idő szubjektív szemléleti kategóriák, lehetőség van ezen a szemléleti formán belüli megismerésre. Ha a magánvaló dolgokat nem is, a tér és idő kategóriákban szubjektíven feltáruló jelenségvilágot képesek vagyunk megismerni - tanítja Kant. Ez a jelenségvilág számunkra tapasztalati tényként jelenik meg.

Kant agnoszticizmusa tehát árnyalt, és nem egyértelmű. A világ lényegéről való ismeret lehetetlensége mellett a jelenségvilág tapasztalati megismerését nem zárja ki. Kantot szubjektív idealizmussal sem lehet vádolni, mivel a világ objektív létét nem tagadja, csak annak lényegszintű megismerését.

Kant filozófiája jó érveket ad Isten létének bizonyítása ellen - és mellett is. Ha Isten mint magánvaló dolog szerepel, akkor nem részese a jelenségvilágunknak, a mi megismerhető világunknak, de létének lehetősége azért fennáll - hiszen magánvaló dolog. Kant etikai tanításában ezt a kettősséget isten elismerésének javára oldja fel, isten az etikai követelmények biztosítója lesz a kanti etikán belül.

Kantnál a megismerés nem a valóságot tükrözi vissza, hanem a szemléleti formákon belül a megismerő alany sajátos tevékenységére vezethető vissza. Felvetődik a kérdés, hogyan jutunk a szilárd ismeretekhez, hogyan alapozhatóak meg olyan tudományok, mint a matematika, a természettudomány?

E kérdés megválaszolásához meg kell ismerkednünk a kanti "a priori szintetikus ítéletekkel", ezek létrejöttével.

Kant a priori szintetikus ítéleteknek nevezi azokat az ítéleteket, amelyek megelőzik a tapasztalatot, szükségszerűen igazak, és amelyek segítségével új ismereteket nyerhetünk. Az ítéletek szükségszerű igazságához nem kell a tapasztalat bizonyító ereje.

⁽⁴⁵⁾ Magánvaló dolgok alatt Kant azokat a dolgokat értette, amelyeket a megismerés folyamatában nem tudunk megismerni. Hiába gyarapodnak ismereteink a jelenségekről, a dolgok lényegéhez akkor sem tudunk közelebb jutni, a magánvaló dolgok akkor is megismerhetetlenek maradnak.

A kanti ítéletfelfogás azt jelenti, hogy az emberi gondolkodás, az emberi elme a logikai kategóriák segítségével önálló módon képes új ismeretet alkotni és létrehozni. Az emberi megismerés nincs rászorulva a tapasztalat - amúgy is kétséges - bizonyítékaira. Kant az ember kreatív gondolkodásának értékét emeli ki.

A kanti gondolatmenetben az a probléma jelenik meg, vajon honnan származnak a logikai kategóriák? Ha nem a külvilág tapasztalatából nyerjük őket, akkor csakis a gondolkodó, a világot elgondoló alany belső strukturájából léphetnek elő. Kantnak e megoldása a szubjektivizmust erősíti fel. A szemlélet kategóriái felett - mellett - az értelem (Verstand) kategóriái állnak. Az értelem kategóriái változatlanok, a prioriak. A szemlélet ezekre az értelmi kategóriákra támaszkodik. De mire támaszkodnak az értelem kategóriái?

Először azt hihetnénk, hogy azok az ész (Vernunft) kategóriákra támaszkodnak. Az értelem mellett ugyanis az ész is kategóriákat alkot. Az ész kategóriái antinomikusak, az ész mindegyiket ugyanúgy tudja bizonyítani, mint cáfolni.⁽⁴⁶⁾ Erre nem támaszkodhatnak az értelem kategóriái, mert az ész antinómiáinak túlzott kiterjesztése a világra éppen a hibás megismerés forrása.

Kant az ész és az értelem között egy szakadékot teremt. A szakadék áthidalására - az ész és értelem egybekapcsolására - tesz kísérletet, de a kapcsolatban a megismerés fogyatékoságának okát találja meg.

Kant három síkra osztja fel a megismerő alanyat.⁽⁴⁷⁾ A három terület között az ész és az értelem áthidalhatatlan, a szemlélet és az értelem ellenben összekapcsolható. A megismerés egységes folyamata szakaszokra - különálló szakaszokra - bomlik, az ember egységes megismerő képessége széttöredezik. A lelki képességek egy mozaik darabjaiként helyezkednek el a megismerő alanyban. Hegel erre a kanti felfogásra alkalmazza a "lélekzsák" terminust. Ezzel jelöli Kant azon fogyatékoságot, hogy az ember lelki képességei között a kapcsolat, a viszony, az átmenet, a megismerés folytonosságának hiánya miatt nincs kidolgozva.

⁽⁴⁶⁾ Az ész egyformán helyes és jó logikai érvekkel tudja bizonyítani azt, hogy a világ véges és végtelen, hogy determinizmus és szabadság uralja, hogy részekből áll, illetve egész, hogy hozzá tartozik, illetve nem tartozik hozzá egy szükséges lény (Isten). Ezek az ész antinómiái feloldhatatlanok. Az ész antinómiáit Kant nem a valóság létező ellentmondásainak, hanem az ész kategóriáinak tekinti. A helytelen megismerést az ész ellentmondásainak a világra való kiterjesztése okozza - mondja, ezért az ész kategóriáit nem szabad korlátlanul a valóságra kiterjeszteni.

⁽⁴⁷⁾ A szemlélet az értelem és az ész síkjai.

Az ész és az értelem nincsenek egymással kapcsolatban és más törvényszerűségek hatásának is engedelmessé válnak. A noumenon (ész) világgal szemben a fenomenon (értelem) világa a mechanika newtoni törvényszerűségei szerint értelmezhető.

Kant az ismeretelméletéből számúzi a gyakorlatot, a megismerés folyamatában nem kap helyet a valóság aktív birtokbavételének elismerése, hiányzik a megismerés kategóriáinak történelmi - genetikus - levezetése.

Kant ismeretelméleti tanainak fogyatékoságát - a praxis hiányát - próbálja meg feloldani etikai nézeteiben. Az ész megvalósulási területe - hirdeti - a gyakorlati, az etikai praxis. Az emberi gyakorlatnak mint etikai gyakorlatnak a kidolgozása megköveteli Kanttól, hogy filozófiájában módosításokat hajtson végre. Kant így vezeti be a posztulátum fogalmát, ezeket minden bizonyítás nélkül el kell fogadnunk. A posztulátumok⁽⁴⁸⁾ a lélek hallhatatlansága, Isten léte és az akarat szabadsága. A posztulátumok egy olyan erkölcsi alaptételből következnek, amely maga nem posztulátum, hanem törvény. E törvény által az ész közvetlenül irányítja az akaratot. Az ész által irányított törvény a kategórikus imperativusz.⁽⁴⁹⁾ Ez az erkölcsi követelmény, a kellés (sollen) szigorával tör az érvényesülésre. Kant a kategórikus imperativuszt így definiálja: "Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor általános törvényhozás elvéül szolgáljon."

Ebben Kant azt a követelményt fejezi ki, az embernek úgy kell cselekednie, hogy tetteinek erkölcsi elve osztársadalmivá emelhető legyen.

Kant nem adja meg az erkölcsi parancs érvényesülésének tartalmi követelményeit, így etikája formális etika marad.

Kant az ész és az etikai praxis (értelem) világát erkölcsi közvetítéssel köti össze. Rendszerének erőssége abban áll, hogy Isten elismerése mellett nem a vallásra építi etikáját. Isten helyet kap a rendszeren belül, de mint minden kreativitásától megfosztott Isten, akinek szerepe az erkölcsi parancs biztosítására korlátozódik. A kanti erkölcsi parancsnak a forrása ugyanis az emberi ész.

Kant etikai gyakorlata korlátozott gyakorlat. Az etikai parancs, mint követelmény lép fel az egyes emberrel szemben, az egyes ember tevékenysége a parancs létrejöttében semmilyen funkciót nem kapott. A parancs az egyes emberi tevékenységen kívül áll.

(48) A szó jelentése előzetes feltétel. Kant ezeket mint bizonyítás nélkül elfogadható feltételeket említi.

(49) A kategórikus imperativusz minden emberrel szemben fennálló általános emberi parancs. A valóságot a létezők világát (Sein) egy követelmény (Sollen) szigorával akarja irányítani.

Kant embere csak etikai gyakorlatot végző ember. Nemcsak az egyéni tevékenység-szerkezet elismerése hiányzik Kantnál, hanem az osztársadalmi gyakorlati filozófiai szintű megjelenítése is.

Kant tudja, hogy az ész és az értelem áthidalására tett kísérlet milyen problémákat vetett fel. Utolsó kritikai művében - "Az ítélőerő bírálataiban" - ezért az emberi egységet nem társadalmi, hanem antropológiai és esztétikai oldalról igyekszik megteremteni.

Kant esztétikai nézeteiben számos jelentős gondolat merül fel. Foglalkozik a művészet sajátosságaival, a műalkotás létrehozásának folyamatával. Ma is tanulságos a különosság kategóriájának kanti kifejtése és a kanti szépségmeghatározás.

Hogyan próbálja meg az esztétika területén megoldani azt, ami az etikai területen nem sikerült?

Az ember a "Tiszta ész kritikájában" megismerő lény, olyan, amelynek a lelki képességei is széttagoltak - a "Gyakorlati ész kritikájában" pedig etikai lény. A megismerő és az etikai ember szürkeségéből hiányzik a szenvedő, érző, esztétikai izléstételeket alkotó ember. Az antropológiai teljesség igénye ösztönzi Kantot arra, hogy kitöltse a maga teremtette ürt. Ez az igény szorította rá Kantot arra is, hogy olyan kérdéseket vessen fel, amelyek kifelé mutatnak a "Tiszta ész kritikájának" rendszeréből. Az antropológia mellett a természeti teleológia vizsgálata az, amely a kritika utáni korszak kérdései felé vezet.

Kant esztétikai elméletének még egy fontos összefüggését kell megemlítenünk.

A német társadalom alapvető dilemmájának egyikéként jelentkezett a polgári társadalomra való felkészülés kérdése. Kant erre úgy válaszolt - Schillerrel és a fiatal Goethevel egyetemben -, hogy az embereket esztétikailag (antropológiailag) kell felkészíteni a polgári társadalomra. Az esztétika "ürkitöltő" szerepe tehát a német társadalom alapproblémájával is összefüggött.

Kant nem tudott választ adni a német polgári fejlődés kérdéseire. Rendszeréből a történelmi jövő bekövetkezésére csak homályos válaszok fogalmazhatóak meg, hiszen arra nézve, hogy az ész követelményei mikor valósulnak meg - mikor következik be az ész társadalmi - csak bizonytalan utalásokat találhatunk. Ezek a bizonytalan válaszok nem elégitették ki a német polgári átalakulás képviselőit, főként nem a francia radikális eszméken felnövő német ifjúságot. A német ifjúság túllépett a kriticizmuson és esztéticizmuson. A társadalom fejlődése új filozófiát követelt, ez a filozófia születik meg Fichte és Schelling hatására Hegelnél. Kant a polgári filozófia történetében a XIX. XX. sz. fordulójára került ismét előtérbe. Az ujkantianus iskola (Wildenband, Rickert) a modern polgári filozófia jelentős iskolája lesz.

J. G. Fichte

Fichte politikailag a legradikálisabb német filozófusok közé tartozott. Következetes jakobinizmusa államelméleti utópiájában jelentkezik legjobban. Fichte Kant hatása alatt kezdi meg filozófiai munkásságát, a kanti rendszert továbbépítve dolgozza ki saját filozófiáját.

Kant a "Tiszta ész kritikájában" a fenomenon és a noumenon világ közé áthidalhatatlan szakadékot teremtett. Ezt a szakadékot próbálja meg Fichte feloldani.

Amíg Kantnál az Én-nel, az emberrel, szemben áll a világ (magánvaló dolog), addig Fichte az Én-nel szembenálló világot mint nem-Én-t fogalmazza meg. Minden külvilági produktum (kanti magánvaló dolog), mint az én tevékenységének eredménye (nem-Én) jön létre. Fichte megmozdítja az én - és a valóság közötti határt azzal, hogy a világot az Én tevékenységének eredményének tekinti. Fichte "Én" fogalma nem az egyedi én, hanem valami általános én, valami összemberi személyiség Én-je. Fichte ezzel próbál kikerülni a szubjektív idealizmus szoliptikus változatának logikai zsákutcájából.

Az én és a nem-én közötti viszony az "Én" tevékenységének eredményeként fogalmazódik meg a fichtei rendszerben. Fichtének ez a felfogása lehetővé teszi számára egy intézményfelfogás kidolgozását. A nem-én egyuttal tagadása az ének - ez az elidegenedés - a világ intézményei mint az én-nel szembenállók szintén tagadásai az Én-nek, a személyiségnek, és ezért emberellenesek.

Fichtétől itt vezethetett egy utat a modern anarchizmusig. Fichte állam-utópiája a kispolgári-kistermelő vagyonegyenlőségen alapul. Fichte harcossá filozófus, nézeteit széles körben propagálja. "Beszéd a német nemzet-höz" c. munkája a német polgári átalakulás fontos dokumentuma.

Schelling

Fichte filozófiájának fogyatékoságát Schelling próbálja meg egy sajátos, irracionálizmushoz közelálló, objektív idealista elmélet keretein belül megoldani.

Schelling gondolatainak kialakulásában nagy szerepe van Spinozának, G. Brunónak - akiről Schelling külön kis filozófiai dialógust is írt.

Schelling filozófiáját "azonosságfilozófiaként" említi a filozófiatörténet.

Mit jelent Schellingnél az "azonosságfilozófia"? A természet és a társadalom különbözőségét Schelling - a természeti organizmusok mintájára - egy abszolútum egységben oldja fel. Ebben az azonosságban szubjektum és objektum, anyag és szellem egységben vannak.

Ez az egység - egy magasabbrendű szemlélet által - a zseniben megnyilvánuló intuícióban fogható át. Az egység kimondásának területe a művészet.

Schelling irracionális, misztikus tanításával a modern irracionálizmus előfutárává válik.

Fichténél, Schellingnél, Kantnál is előtérben áll az ember és a világ viszonyának kérdése. Fichte, Schelling és Kant egyaránt kiiktatják az ember és a világ kapcsolatának történelmi alakulását. A történelmi dialektika kidolgozását a klasszikus német filozófia egyik legnagyobb alakja, Hegel vállalja magára.

Hegel

Hegel Stuttgartban született, Tübingenben tanult teológiát és filozófiát. Egyetem után Bernben és Frankfurtban házitánító. Doktori disszertációjának megvédése után Jénában megy professzornak. Itt írja első önálló, és egyik legjelentősebb művét a "Szellem fenomenológiáját" (1805-ban.) Jénában éri meg a francia hódítást, ezután Banbergben és Nürnbergben tanít. Nürnbergben írja a "Logika tudománya" c. munkáját, itt lát neki a "Filozófiai tudományok enciklopédiájához" és a "Jogfilozófia" kidolgozásához. 1816-18-ig a heidelbergi egyetem tanára, 1818-31-ig Berlinben ad elő óriási sikerrel.

Hegel élete a napóleoni háborúk, a restauráció és a Szent Szövetség időszakaira esik. Hegel 1830-ban megéri az újabb francia forradalmat is.

Ez az időszak nemcsak a kontinens történelmének szempontjából döntő jelentőségű, hanem a német társadalom fejlődése szempontjából is. Németországban egymást követte a forradalom, majd a Napóleon iránti lelkesedés és kiábrándulás. Amikor kiderül, hogy a francia forradalmi utat a német polgárság számára járhatatlan, a figyelem fókuszába Poroszország kerül. Itt II. Frigyes Vilmos liberális uralma reményt ad a békésebb - forradalom nélküli - polgári átalakulás megvalósítására.

Hegel egyetemi évei a forradalom kitörésére estek, élete végén pedig a porosz királyság egyetemén oktatott. Itt vélte megtalálni filozófiájának végrehajtóját, filozófiája megvalósulásának gyakorlati terepét, valóság ésszerű berendezésének, a polgári átalakulásnak lehetőségét.

Hegel élete és műveinek mondanivalója követi a német társadalom korszak- és lehetőségváltását.

Hegel filozófiai korszakai majdnem azonosak életének eseményeivel. Filozófiai rendszerében eltéréseket találunk a jénai és a berlini korszak mondanivalója között. Az eltéréseken keresztül a német társadalom utkeresése is kirajzolódik.

Hegel, filozófiájában, a klasszikus német filozófia kritikai elsajátítója és továbbgondolója. Problémafelvetésében kapcsolódik a Kant-Fichte-Schelling vonalhoz. A klasszikus német filozófia addigi gondolkodóinak megoldásait, eredményeit viszont nem minden esetben fogadja el.

Hegel Kant kritikája egyenesen Kant kopernikuszi fordulatát veszi célba. Kant a megismerő képességnek a megismerés előtti vizsgálatát tüzi ki célul. Hegel szerint a megismerés folyamata előtt nem tudjuk a megismerés formáit vizsgálat tárgyává tenni, hiszen ez a "vizsgálat már maga is megismerés".

Hegel nemcsak Kant kérdésfeltevését kritizálja, hanem rendszerének számos pontját is. Így nem fogadja el a különböző megismerési síkok egymástól elválasztott felfogását sem. A szemlélet az értelem és az ész tevékenysége - írja - egy egységes folyamat különböző szakaszai. Különbözőségük, egymással ellentétes jellegük nem tagadja egymásra épülésüket.

Az értelem szétválasztó - elkülönítő - tevékenysége lehetővé teszi a viszonylag lezárt, elszigetelt jelenségek, dolgok megismerését. Ezt az elkülönítést oldja fel az ész tevékenysége, amikor a jelenségek viszonyát, kapcsolatát, a különbözőségek egységét állítja előtérbe.

Hegel ezzel a kanti lélekzsák kritikával megpróbálja visszaállítani az emberi egységet. Az emberi egység Kantnál nemcsak az egyes emberen belül vált kérdésessé, hanem mint összemberi, társadalmi egyetemesség is megkérdőjeleződött. A magánvaló dologgal szembenálló - elszigetelt - individuum nem tudja megteremteni az emberekkel való közösséget, a történelmi társadalmi egységet.

Schelling abszolút egysége Hegel számára nem megoldás, mivel Schelling abszolutuma üres, tartalom nélküli azonosság, olyan, amely nem tartalmazza a világ sokoldalú jelenségeinek leírását. Schelling abszolutumában Hegel szerint "minden téhen fekete", minden különbözőség eltűnik. Hegel azonban Schellinget irracionalizmus miatt is kritizálja. Hegel gondolatai a racionalizmus rendszerébe illeszkednek bele, a valóság megismerését éppen a valóság ésszerű jellege biztosítja. Aki ésszerűen nézi a világot - aki fel tud emelkedni a történelemmé vált észhez - arra a világ is ésszerűen néz vissza - mondja Hegel.

Hegel - Schellinghez hasonlóan - a világ és az ember között azonosságot teremt. Olyan azonosságot azonban, amelyben az ember és világ, ember és történelem, ember és társadalom minden ellentétességük ellenére is egységben vannak. Az egység biztosítója közös szellemi eredetük. A valóság minden objektivációja a szellem tevékenységének eredménye. A szellem egy folyamatban, egy önkifejlődésben hozza létre objektumait. Hegel azonosságteremtéséről meg kell állapítanunk, hogy az objektív idealista talajról történik.

A tevékeny világszellem hoz létre természetet, társadalmat egyaránt. Létrehozza a különböző objektivációkat és közben az objektivációkban elidegenedik magától. Az elidegenedett világszellem, miközben létrehozza a világot, megteremti önelidegenedése felszámolásának feltételeit.

A szellem létrehozza a vallást, tudományt, művészetet, végül a filozófiát, amelyben a világszellem ismét önmaga tudatára jut. A szellem tehát a filozófia területén - öntudatának megszerzése után - tér vissza önmagához.

Hegel ebben a fejlődés konstrukcióban több lényeges gondolatot fogalmaz meg. Következétesen érvényesíti a fejlődés gondolatát, a fejlődését, amely átköti és egységbe foglalja a világ különböző jelenségcsoportjait. A fejlődés általános jellege mellett - ugyanakkor speciális fejlődés is jelent, mert a szellem minden objektivációra jellemző törvényszerűségek szerint is mozog. Így az egyes objektivációk mint sajátos létszférák viszonylag autonómok és az autonómia alapján egy-egy tudományágban ábrázolhatóak.

Hegel filozófiai vilásképe lehetőséget ad annak a kimondására, hogy létezik egységes világtörténelem. Az emberiség története, mint egységes folyamat tárgyalható, olyan folyamat, amely meghatározott iránnyal rendelkezik. Hegel eredményét lerontja, hogy szerinte a szellem még a világ keletkezése, létrehozása előtt tartalmazta a valóságos folyamat összes mozzanatát. Így a valóságos fejlődés csak ezt, a szellemben már előzőleg meglévő tudatot bontja ki.

Hegel összkonstrukciója alkalmat ad számára a valóság nem egy törvényszerűségének leírására.

Hegel legnagyobb teljesítményeinek egyike a dialektika - már Arisztotelesznél felcsillanó - törvényszerűségeinek kifejtése. Hegel a dialektikus logika megalkotásakor arra támaszkodik, hogy az emberi gondolkodás, az emberi megismerés kategóriái képesek kifejezni, megközelíteni a valóság lényegét. A lényeg megragadásának eszközei az emberi gondolkodás kategóriái. Az ember fogalomrendszere - ami Hegelnél azonos a nyelv kategóriáival - az itéletalkotással ragadja meg a valóságot. A gondolkodás ellentmondásos kategóriarendszere nem az ész alacsonyabbrendűségét jelzi, hanem a valóság ellentmondásait fejezi ki. Az emberi gondolkodás logikai szinten fejezi ki az objektív ellentmondásokat.

Hegel egyik középponti kategóriája az ellentmondás kategóriája. Hegel az egységet mindig a különbözők egységeként fogja fel, a különbözőségeket pedig mindig az azonosság különbözőségeiként tartja számon.

Hegel a valóságos mozgások hajtóerejeként fogja fel az ellentmondás kategóriáját. Az azonosság és a nem-azonosság azonossága mint a lényeg belső strukturája jelentkezik és fejeződik ki a megismerés folyamatában. Az ellentmondás oldalai nemcsak mint szétválasztott különbségek állnak egymással szemben, hanem mint egy egység két oldalai kerülnek reflexios⁽⁵⁰⁾ viszonyba egymással. Az ellentmondás oldalai egymást áthatva a másik belső strukturájában érvényesítik eltérő jellegüket.

(50) A hegeli filozófia egyik legfontosabb kategóriája. Hegel filozófiájában a jelenségek önmagukban tartalmazzák lényegüket. Ez a lényeg azonban közvetlen, nem feltárt lényeg, egybeesik a jelenséggel. A közvetlen

Hegel dialektikájának értékelésekor fel kell arra hívni a figyelmet, hogy Hegel dialektikája - különösen fiatalkori dialektikája - konkrét, a valóság gazdag tartalmában érvényesülő dialektika. Hegel Schelling ellenes polemiája során fejt ki az absztrakt gondolkodás ürességét. A dialektika konkrétsága jelenti a dialektika történetiségét. Csakis történeti dialektika létezik, minden más dialektika az üres gondolkodás pozíciójában van - tanítja Hegel.

Hegel kései munkáiban szakít fiatalkori törekvéseivel. A Jog- és államfilozófiai fejtegetéseiben nem a társadalom konkrét dialektikájának kifejtésére törekszik, hanem a logikai kategóriák szerint építi fel az állam és a jog világát. Logikai tárgyalásmódja a valóság törvényszerűségeinek kiiktatását hozza magával. Hegel mindezt azért tette, hogy bebizonyítja a porosz monarchia küldetését. A monarchiát tekinti az ész megvalósulása terepének. A történeti dialektika érvényesítésének igénye hatja át Hegelnek a világtörténelem filozófiájáról tartott előadásait. Már fiatalkori munkáiban felmerül az elidegenedés, a munka szerepe, történelmi jellemzőinek vizsgálata. Ezekhez a fiatalkori törekvésekhez kapcsolódnak történelemfilozófiai fejtegetései.

A történelem lényegének feltárását Hegel az emberi tevékenységet vizsgálva próbálja megközelíteni. A történelemben lezajló tudatos, szándékos tevékenységek létrehoznak olyan eredményeket is, amelyek nincsenek meg az egyéni célokban. Bár a nem kívánt következményeket az egyes emberi cselekvések nem tartalmazzák, a történelmi szubsztanciában mégis előre megtalálhatóak (az észben). Az ember, miközben önző céljait követi, életre hívja a történelem - objektív - lehetőségét. Az ember az "ész cselének" áldozatává válik. Az egyén és történelem kapcsolatának ez a hegeli felfogása alapját képezi Marx-Engels-Lenin történelemfelfogásának.

Az egyén és a történelem viszonyának hegeli felfogásában a meghatározó szerep a történelemnek jut. Kierkegaard emiatt bírálja élesen Hegelt, szerinte Hegel az egyént feláldozza a történelem oltárán. Hegel maga a világtörténelmi egyén szerepét tárgyalva jegyzi meg, hogy amíg a világtörténelmi individuum is csupán bábja a szellemnek, a történelmi szükségszerűség életrehívója, megvalósítója - és nem teremtője! Hegel elidegenítés-elmélete - amit főként a "Szellem fenomenológiá"-jában fejt ki - szoros összefüggésben van történelemfelfogásával. A lét története folyamán a szellem önelidegenedése - külső idegenné válása - hozza létre a valóság különböző területeit. Az elidegenedés azonos a mássá-válással, így az elidegenedés felszámolása végsősoron a valóság különböző területeinek felszámolása.

(50) folytatása

egybeesését a reflexió során közvetett egybeesés váltja fel. A reflexió folyamatában felszínre kerül a jelenségek belső - ellentmondásos - szerkezete. A reflexió azáltal, hogy felszínre hozza a mélystruktúrákat, gazdagítja a jelenséget, újraértelmezi a jelenség kölcsönhatásrendszerét.

Hegel a történelem végét illetően elég homályos megfogalmazásokat tesz, sőt filozófiája ezen a ponton átcsap a porosz ut apologetikájának lehetőségébe.

A fiatal Hegel tanításában a filozófia mint a tudományossá emelt tudás rendszere, a fejlődés végpontja. Az idős Hegelnél nem a filozófia játssza ezt a szerepet, a szellem lehetséges öntudatra jutásának, megvalósulásának területe a II. Frigyes Vilmos által képviselt felvilágosult uralkodó államrendszere. Hozzá kell tennünk, hogy lehetséges területe, Hegel ugyanis - félreértőivel ellentétben - direkt módon soha nem volt apolegeta gondolkodó. A felvilágosult uralkodó állam és jogrendszerének meg kell felelnie a világszellem törényszerűségének.

Hegel rendszere még így is torzulást szenved. A valósággal való kibékülés lett a rendszer középpontja. Ez önmagában is paradoxon helyzetet idézett elő, mivel Hegel rendszerének alapelve a szüntelen előrehaladó konfliktusok sorozata, az ellentmondások egymásba való átcsapása és előrehaladása.

Hegel társadalom és történelemfelfogása tartalmazza a művészet, a tudomány, a filozófia történetének szintetizálását. Hegel az első, aki rendszeres filozófiatörténetet írt. Filozófiatörténeti munkálkodásának vezérfonala, hogy a gondolkodás története nem a gondolatok kazuisztikus halmaza, hanem egységes, egymásra épülő folyamata. Olyan folyamat, amely kísérfje és kifejezője az emberi történelem mindenkorai állapotának. Hegel rendszeralkotó törekvése miatt természetesen önkényesen szelektál a gondolkodók között, ennek ellenére filozófiatörténete ma is hasznos olvasmány. Hegel a filozófiában látja az abszolút szellem megjelenésének fogalmi szintjét. A filozófiát megelőzi a művészet és a vallás szintje. A vallás az érzéki, a művészet a szemléleti sík. Hegel esztétikai felfedezései rendkívül jelentősek, valláselmélete azonban jó néhány problémát vet fel.

Hegel azzal, hogy a vallást beiktatja a történelembe - mint a szellem fejlődési fokát -, elismeri, hogy a vallás részét képezi - szükségszerű részét - az emberi fejlődésnek. Hegel ugyanakkor nemcsak a fejlődés szükségszerű elemének tekinti, hanem a szellem olyan fejlődési fokának, amelyre a filozófia és a művészet támaszkodhat, és amelyre támaszkodni is fog. Hiába fokozza le az érzékek szintjére, hiába teszi a művészet és a tudomány elé, lényeges funkciót szán neki a megismerés folyamatában. A vallás az érzékiség szintjét létező objektívációként tölti be ezt a szerepét.

Hegel gondolkodásának minden részletét, dialektikájának minden árnyalatát nem tudtuk bemutatni. Hegel hatásáról feltétlenül meg kell még emlékeznünk.

Hegel a legnagyobb hatást Marxra gyakorolja. Marxtól egész életében végigkíséri a Hegelhez való kritikai viszony. Hegel hatása a marxista filozófia történetében nem fejeződik be a XIX. sz-ban, gondolatai XX. sz-ban is újra és újra elősegítik a marxizmus fejlődését (Lenin = Filozófiai

fűzetek.) Hegel a polgári gondolkodás további története számára is fontos elődnek bizonyult. (Dilthey, Hartmann) és a XX. sz. kritikai irányzatai ismét Hegelhez nyulnak vissza. (Adorno, Marcuse)

Hegel halála után - a reakciós porosz fordulattal egy időben - az idős, és misztikus tanokat hirdető Schellinget hívják meg Hegel katedrájára. Ezzel lezárul a polgári filozófia egyik korszaka. A polgárság társadalmi progresszivitásának elvesztése után már nem tudja elfogadni Hegelt, a történelem és az egyén harmonikus történelmi egymásratalálását elutasítja.

Ludwig Feuerbach

A hegeli filozófiában meglévő ellentmondásos következmények már Hegel halála után szembeállították egymással a Hegel követők táborát. Az ellentétek az ifjuhegeliánusok - akik elsősorban a dialektikus módszerhez, mint forradalmi hagyományhoz kapcsolódtak - és az ó hegeliánusok között - akik Hegel konzervatív oldalát állították előtérbe - éleződtek ki. Vitájuk ellenére mindkét tábor megmaradt a hegeli filozófia keretein belül. A hegeli filozófián való tuljutás filozófiai feladatát Ludwig Feuerbach végzi el.

Feuerbach eleinte hegeliánus, később távolodik el a hegeli filozófiától. Előbb az ifjuhegeliánus szárnyhoz kapcsolódik, majd teljesen szembe fordul a hegeli filozófiával. Feuerbach nemcsak a hegeli gondolatokkal szakít, hanem a klasszikus német filozófia addigi idealizmusával is. Engels Feuerbachot úgy jellemzi, mint aki "minden kertelés nélkül a materializmust újra trónra emelte. "Hatása óriási, a német szellemi élet képviselői (Marx és Engels is) egy ideig feuerbachianusok.

Feuerbach Hegel bírálata az abszolút szellem tanának kritikájával kezdődik. Kimutatja, hogy Hegel nem bizonyította a szellem létét, hanem feltételezte azt. Feuerbach ebben a vallás hagyományait véli felfedezni.

"A hegeli filozófia a teológia utolsó menedékhelye, utolsó racionális támasza" - írja.

Feuerbach kimutatja, a hegeli fejlődés látszólagos jellegét, mert a világ nem más, mint az isten-szellem inkarnációja.⁽⁵¹⁾ Hegel már kezdetben is az abszolút nyugalmat hirdeti - bizonyítja több helyen Feuerbach -, hiszen a világszellemben már a kibontakozás előtt megvolt minden létező, így a világtörténelem egy előre létező eredmény kialakulása - semmi több.

(51) Inkarnáció: A fogalom itt vallási értelemben vett megtestesülést jelent.

Hegel természetfilozófiája - amely a természetben nem ismer időbeli fejlődést - sem kerül el Feuerbach kritikáját. Feuerbach Hegellel szemben a természetet tartotta egyetlen létezőnek. A természet feuerbach-i fogalma rendkívül tág, szinte minden beletartozik.

A filozófiának - követeli Feuerbach - ismét egybe kell kapcsolódnia a természettel.

Feuerbachot materializmusa az ismeretelmélet területén szenzualista⁽⁵²⁾ következtetésekre sarkallja. Csak az a gondolkodás reális, amely az érzéki szemlélet által határozza meg önmagát - írja. Feuerbach tulbecsüli az érzékek szerepét. "Igazság, valóság, érzékiség azonosak".

Feuerbach nemcsak Hegel - jogosan bíralt - miszticizmusát veti el, hanem a hegeli dialektikát is. (Engels szerint Feuerbach a fürdővízzel együtt kiöntötte a gyermeket is.) Feuerbach tagadja a valóság ellentmondásos jellegét. Feuerbach lényeges valláselméleti megállapításokat tett. A vallás csakis az emberi világ terméke - hirdeti, az állatok nem rendelkeznek vallási elképzelésekkel. A vallás Feuerbach szerint nem más, mint a valóság fantasztikus tükröződése az emberi tudatban. Az isten, a vallás, az ember "tárgyasított lényege" - írja. Az isten tulajdonságai az ember tulajdonságai, istent az ember saját képmására teremtette.

Feuerbach a vallás antropomorf⁽⁵³⁾ jellegének feltárása mellett beszél annak történeti jellegéről is. A történeti megközelítés értékét lerontja, hogy a vallás keletkezését történelmietlenül veti fel. A vallás okát az ember boldogságra törekvésében találja meg. Ez a törekvés a világban nem juthat valóságos létre, ezért illuzórikus kielégülést keres, és talál a vallásban. A vallás így a boldogság megvalósulásának illuzórikus formája. A vallásban az egyéneknek egymás iránti szeretete jelentkezik, istenbe kivetítve.

A vallás leküzdéséhez ki kell iktatni istent, és létre kell hozni az egyének egymás közötti - közvetítés nélküli - szeretetvallását.

Feuerbach filozófiája a mai olvasó számára nem mond annyit, mint a kortársaknak. E tény azonban nem kisebbíti Feuerbach érdemét, ami abban a hatásban van, amit a kor gondolkodóira gyakorolt. Bár Marx később szakít Feuerbachkal, mégis a Hegellel való szakítás kritikai útja számára is a feuerbach-i filozófián keresztül vezetett.

(52) Szenzualista: olyan filozófiai nézetet hirdető, aki a megismerés folyamatában egyedül az érzékek szerepét és fontosságát ismeri el.

(53) Antropomorf: A természeti jelenségeket emberi tulajdonságokkal felruházó szemlélet.

Tartalomjegyzék

I.	AZ ÓKORI GÖRÖG FILOZÓFIA TÖRTÉNETE	3
	A görög filozófiai gondolkodás általános jellemzői	3
	A miletoszi iskola	5
	Herakleitosz	6
	Demokritosz	8
	Sokratesz	9
	A filozófia szisztematikus-fogalmi rendszerének kialakítóit	
	Platon és Arisztotelesz vitája	11
	Platon	12
	Arisztotelesz	16
	Epikurosz	22
	Sztoicizmus	22
	Ujplatonizmus	24
II.	A KÖZÉPKORI FILOZÓFIA RÖVID ÁTTEKINTÉSE	26
III.	A RENESZÁNSZ FILOZÓFIA FŐBB JELLEMZŐI	28
IV.	AZ ÚJKORI POLGÁRI FILOZÓFIA TÖRTÉNETE A XVI-XVIII. SZ.-BAN	30
	Az újkori polgári filozófia főbb jellemzői	30
	Az angol filozófiai gondolkodás áttekintése	32
	Francis Bacon	32
	Thomas Hobbes	33
	Joh Locke	36
	Rene Descartes és az újkori polgári filozófia fordulata	37
	Az angol gondolkodás fordulata	40
	G. Berkeley	40
	Davi Hume	41
	Az emberi teljesség reményében. Benedictus Spinoza	43
	A francia felvilágosodás filozófiája	45
	Voltaire	46
	Montesquieu	46
	Diderot	47
	Holbach	48
	Helvétius	49
	Rousseau	49

V. A KLASSZIKUS NÉMET FILOZÓFIA TÖRTÉNETE.	51
A német polgári átalakulás sajátosságai	51
Immanuel Kant	52
J. G. Fichte	58
Schelling	58
Hegel	59
Ludwig Feuerbach	64